

પ્રકાશક : હવલુદ્દ ડાહ્યાભાઈ દેરાઈ,
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર,
ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ

૧૬૩ી અ.દિ, સન ૧૯૩૬

પાન ૧૦૫ી ૧૨૮ મુખી બાળકશાસ્ત્ર કુલ્કારીકેર મોટાંને ગાયત્રી
મુદ્રાનુસાર અમદાવાદમાં છાપ્યું, અને બાળકોને વાંચવાઈ
અમદાવાદ દેરાઈને મળી મુદ્રાનુસાર અમદાવાદમાં છાપ્યું.

૪ આકૃતિ

પ્રસ્તાવના

આ બે ઈશ્વરભક્તોનું સંક્ષિપ્ત જીવન ગુજરાતી પ્રજા આગળ મુકાય છે એ સારી વાત છે. મારી દૃષ્ટિએ આ બંને ભાઈઓનાં જીવન બહુ પવિત્ર છે. તેમાંથી શ્રી. અબદુલ ગફારખાન તો ફકીર જ લાગે છે. જેલમાંથી તેમના કાગળો આવે છે તેમાં પણ એ જ ધ્વનિ જોવામાં આવે છે. દિવસે દિવસે તેમની ત્યાગવૃત્તિ વધતી જાય છે. દિવસે દિવસે તેમના હૃદયમાં ઈશ્વરનું રટણ વધારે તીવ્રપણે આલતું જાય છે. ગુજરાતી વાંચનારું કોઈ પણ ઘર આ પુસ્તકથી ખાલી ન રહેવું જોઈએ.

આ પુસ્તક અસલ અંગ્રેજીનો છેક તરજૂમો નથી. કર્તાએ પુસ્તક સ્વતંત્ર રીતે લખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે અને તેમાં તે સફળ થયેલ છે એમ બંને ભાષા બાણનાર સહેજે જોઈ શકે તેમ છે. આમાં કેટલુંક નવું પણ આવી શક્યું છે.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

અનુક્રમણિકા ❀

પ્રસ્તાવના	આધીષ્ઠ	૩
૧ જે પ્રાચીન પ્રદેશ		૭
૨ નરો ઇતિહાસ		૧૬
૩ બહેરામખાન		૨૪
૪ ધત્તર (૧)		૩૩
૫ ધત્તર (૨)		૪૧
૬ એમના ધર્મવિચાર		૫૧
૭ ખુદાઈ ખિદમતગારો		૬૩
૮ તકોમનનામાની તપાસ		૭૪
૯ અમે તે આટલું તો જાણી છે		૮૪
૧૦ આખું કટુબ કેદમા		૯૮
૧૧ ખુદાના બદા		૧૦૬
૧૨ વધાના ધરમા		૧૧૬
૧૩ માછા પોતાના ખરા ધરમા		૧૨૩
૧૪ અસાધારણ વફાદારી		૧૨૭

ચિત્રસૂચિ

૧. ખાનસાહેબ અબ્દુલ મસ્કરખાન	મુખપૃષ્ઠ
૨. સરહદ પ્રાપ્તિ નક્કી	૩
૩ ખાનસાહેબ અબ્દુલ મસ્કરખાન, ડૉ. ખાનસાહેબ	૨૩
૪ ૫ જવાહરલાલ નેહરુ, ડૉ. ખાનસાહેબ,	
૫ અબ્દુલ નેહરુ	૧૦૧
૬. ખાન અબ્દુલ મસ્કરખાન, ડૉ. ખાનસાહેબ,	
રોહ જમનાલાલ બલજ	૧૧૬

બે પુદાઈ ખિદમતગાર

એ પ્રાચીન પ્રદેશ

નત આર્યોનનું પગ ના થયા મહા ભાનની આધારી એ ભાગના આધાર નામે ઓળખતા પ્રજામયી આવેલી આનની આપણી દેવી ભાષાઓથી જ વિજ્ઞાન ભાગતી પદ્ધતિની પુસ્તકો ભાષામાં આર્યોની નનૃત ભાષાના અનેક શબ્દો મળી આવે છે છં વેદકાળના ૪ ત્યાર પછી મહાભાગ્યકાળના અવગેરો અહીં મળી આવે છે ૪ નહિ તેની મૂળ ખગર નથી વેદકાળ જાણ ન્યાય લોકાનુ હતુ એને વૈદિક અવગેરો તો આથી જ લાય ? શિના તાડીને મર્તિઓ મનાવવાની મળા મન્દદ પ્રાતમા જ ખીલી હશે, અને શિના તાલનાર લાગતી મોડી વન્ટી જ્યાં જનમી હાય તે ધ્યાનને 'તલમિના નામ મળ્યુ હાય તો અશ્વ' નથી જનનના ન્યાયમ રાજા હં પ હા મૈત્રમા એ ભાગ ઉપર મત્તા ભોગવતો હતા ત્યારથી દનિદામ માટે માર્ક મળના માર્ક છે હં પ નાથા મૈ ૧૨ મિત્તર ભાન ઉપર અનાદરી એ પોતે ના નિજળી જેન આન્યા અને નિજળી

---

* કાકાસાહેબ કહે છે કે પુસ્તો એ સરકારની અપ્રજા ભાષા 'પૈશાની' માથી જન્મેલી હોવી જોઈએ અમરકોરામાં નિર્દિષ્ટ થયેલી દેવગુણિ ભતિઓમાંની પિશાય ભતિ એક હતી, તેમની ભાષા 'પૈશાની' કહેવાતી પૈશાની વ્યાકરણ લગભગ શૌરમેની જેવુ જ છે પૈશાની શબ્દો સિધ્ધી ભાષામાં અને પ્રાચીન મરાઠીમાં મળી આવે છે મદકલિ ગુણકથની જૂલકથા પણ પૈશાની ભાષામાં જ મૂળ લખાઈ હતી એ પૈશાની ભાષા સિધ્ધથી હિન્દુ મુધી મોવાતી હતી, એની પડોગમાં દરદોની ભાષા ચાનતી રાકોની અને કાસ્મીરાની પણ ચાનતી એ જાધી ભાષાની અસર પુસ્તો ઉપર થયેલી હોવી જોઈએ — મ. દે.

જે ખુદાઈ ખિદમતગાર

જેમ ગયો, પણ એની સાથે જે યુનાની સંસ્કૃતિ આવી તે તો લગભગ જે ઈસવી મુઝી આ પ્રદેશમાં રહી એમ કહી શકાય. આ પંડી સહવર્તી. અરેબીક જોઈ ધર્મની પનાક આરે દિશામાં કરકાવી ત્યારે સમ્બદનો. લાગ જોઈ અસર તો એ સારી પેઠે આવ્યો. જોઈ સંસ્કૃતિના મુજબ જ 'અવેર'માં રચપાયલી શાંતિ હતી એટલે તેની સાથે વિદ્યાકળાના મંદિર આવ્યા, અને નક્કસિલા જેવી મહાવિદ્યાપીઠ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ. જેમ ઘણે ડેકાણે હજારો આવના શ્રીક મિલ્લાઓ અને તે કાળની અવગણ રહેલી છતાંતો કે છત્તારતોનાં ખંડેશમાં શ્રીક (યુનાની) સંસ્કૃતિની અસર રળી આવે છે તેમ જ જોઈ ખિદમતોનાં વિશાળ વિહારો અને સૂરોમાં અને અગ્રાકના મિલ્લાઓમાં જોઈ સંસ્કૃતિનાં દર્શન થાય છે.

કલકત્તાના પ્રખિદ મુજિમ — પુરાતત્વ સંપ્રદરથાનમાં એક વિશાળ ખંડ ગાંધારના સ્થાપત્યે રોક્યો છે. ગાંધારનું સ્થાપત્ય એ સ્થાપત્યના દનિદાસમાં એક મુખ્ય સ્થાન રોકે છે. આ વિશાળ ખંડમાં ભગવાન બુદ્ધની અનેક રતોહર મર્નિઓ અને જનકે કથાઓના અનેક પ્રસંગો આલેખતી ચિત્રાઓ છે. પુરાતત્વશાસ્ત્રીને તો એ ખંડમાં કલાકના કલાકે ગળવાનું મન થાય, અને પેશાવરની સ્થાપત્યના ભાગમાંથી મળેલા અનેકાનેક નમૂનાઓ જોઈને તે કાળના ગાંધાર પ્રદેશની સંસ્કૃતિના સૌંદર્યમાં એ મુગ્ધ થશે. ડૉ. આર્નેટના પુસ્તકમાં ગાંધાર સ્થાપત્યનો એક નમૂનો આપ્યો છે. એ મેં કલકત્તામાં જોયો હોય એમ મને યાદ નથી. પણ એમાં ત્રિગિરાગ્નના અપૂર્વ આત્મબલિદાનનો પ્રસંગ આલેખેલો છે — મકરાની પાસેથી પારેવાને જયાવવાને માટે

એ પ્રાચીન પ્રદેશ

એ જ્ઞાન ના પીસ પોતાના માસનો લોભો આપતો —
 પોતાના પ્રાપ્ત તોની આપતો બતાવવામાં આવ્યો છે એ
 પ્રાણીમાત્રની આવેનો અમેદ સાધતી અમૃતિ ત્યાં એક
 કાળે હતી તે જ દેશ આવનો વાયવ્ય સીમા પ્રાત હશે ૮
 નહિ એ વિ. આપણને મહજ શ. ૧ થાક ૭ પણ એ
 પ્રાચી. અમૃતિનો જ એ પ્રદેશ ૭ એ વિ. લેશમાત્ર શકા
 નથી

જનરન મેઝન મ્હે છે ૧૩૫ની પામે અને
 આપણી પોતાની મ હજા. મનુ પામ આકા આગળ
 અધિયરોમાં આ નિહાઓ ૧૩૫૬૭ના ૨૫ની આવે છે
 પેલાનની ઉત્તરે પ્રાત નદીની ખીણમાં શ્રી અને બૌદ્ધ
 કાળના અવશ્વ ૧૧ અગણિત ૭ પથ્ય નુ ૫૦ મુર ૧૨૨ ૧૨
 જોનામાં આવે ૭ શ્રી ૭ ગાનારી નો નાચનારીઓની
 પથ્યમાં ઉપમાવેની આકૃતિઓ ૨૫ની આવે છે ૧
 તક્ષશિનાની પામેની ખીણમાં ૨૫ની આવતા બૌદ્ધ વિહારો
 અટપગ અને અદ્દનુત ૧૨૭ ૧૨૫ના આ ૧૫૫૨ નમનાઓ
 પૂગ પાડે ૭ ૨ નાય ય ન હજો નિચા ૨ શ્રીએ
 ત્યારે આપણે ૨૫૫ થા ૧૫ અણુથ ૭ મુમનમાન ગેગીઓથી
 વમેના દિગ્મા-જાલિન અથના સૂચશે ૧૩૫૬૭ના પ્રદેશનો
 નિચા ૨ કડીએ જીએ પણ એ ૫ ૧૫૨ નની મે પ્રદેશમાં તો
 પ્રાચીન બૌદ્ધમાગના અગણિત અવશ્વ ૭ અને બૌદ્ધ અને
 શ્રી ૫ ૧૩૫ની પુ ૨૫ માગમાં ભરેની છે ૭ જોની ઉપર ૬૭

૧ જનરન સર જનર મેઝન, 'ધ પેમા સ બોદ્ધ ધી હનિ થન
 ક્રિટિકસ', પાનુ ૬૨ ૭ એ જ પુસ્તક, પાનુ ૬૪

એ ખુદાઈ ખિદમતગાર

જેમ નયો, પણ એની માથે જે યુનાની મનુષ્યિ આવી તે તો લગભગ એ સૈમ સુરી આ પ્રેશના ગદી એમ મ્દી શકાય. આ પત્રી ચઢતી અમા- મૌદ્ધ ધર્મની પનામ ચારે દિસામાં ફરતી ત્યાર મન્દનો ભાગ મૌદ્ધ અમ નજે માઝી પેરે આયો મૌદ્ધ મનુષ્યિના મગમ જ 'અવે' છે. અપાયવી જાનિ હતી એવે નેની માથે વિશાકજાના રા- આ પા અને નમસિના જેવી મદારિય પી ઉત્પત થઈ ગઈ જેમ ધણે 'મણે છુગી આવના થી મિજાઓ અને ત દાગની અનગે જતી હેમન્તો કે હેમન્તોના ખરેરેના થી (યુનાની) રા નિની અમર રગી આવે ન તન્દ મૌદ્ધ ખિદમતોના વિશાગ વિદાગે અને અપોમ અને અગેમના ચિતારેમે. મૌદ્ધ રૂતિના દર્શન થાય છે

મન્દતાના પ્રતિદ્ધ મુજિયમ — પુનતન્વ મમદ થ નમ એ વિનાગ ખ- ગાધાગના આપત્યે રોમ્યો ઠ ગાધાન્તુ આપત્ય મે આપ થના દનિતામ. એ મુખ્ય ન્યાન મેડે છે આ વિશાગ ખ- ભગવાન સુદની અને રનોદ્ધ મુર્નિઓ અને જાન થાઓના અને પ્રસા આરેખની શિનાઓ છે પન્તસ્વામીને તો એ ખરમ મનાકના મના. ગાધાગાનુ મન દા અને પેજાવની આમપાનના ખોમથી રવા અને અને નમૂનાઓ જેને તે મગના ગાધા પ્રેશની મનુષ્યિના મૌદ્ધમાં એ મુધ થશે જે માનેના પુનમ ગાધાર આપત્યનો એ નમનો આયો છે એ મે નકત્તાગ જેઓ હોય એમ અને યાદ નથી પણ એમ વિમિ નના અપૂર્વ આત્મવિદાનનો પ્રમગ આપત્યે — નાની પાનેથી પારેવાને વચાવવાને માટે

એ આચીન પ્રદેશ

અફઘાનો, ઘોરો, ખીવજીઓ અને હેવટે મુગયો આવ્યા. ૧૮ માં સૈફા સુધી મુગયોનો કળગે અવાગનવાર મગદ્દ અને અફઘાનિસ્તાનના પ્રદેશ ઉપર રહ્યો. ઔરંગઝેબની ગાદીએ આવનાર બહાદુરશાહ ઔરંગઝેબના મૃત્યુ વખતે કાબુલનો સૂબો હતો. એણે એનાં જાપના નામે ગણ્યાંગાંઠાં વર્ષ રાજ્ય ચલાવ્યું, પછી મારામારી અને ખનામચી શરૂ થઈ, અને મહમ્મદશાહના ગદે વર્ષના નામના ગાળ્ય પછી ૧૭૪૮ માં મુગસાઈ મત્તાનો અંત આવ્યો—તેના નામના બાદગાહો તો ૧૮૫૭ સુધી ગયા. મહમ્મદશાહના જ મર્યામમાં ઈરાનના નાદિરશાહની ચડાઈ થઈ, અને તેની માથે કાબુલ અને પગલબ દિહીની મહત્તનતમાથી ઈરાનના કળગનમાં ગયાં. આ પછી અફઘાન અમદશાહ અબદેઅલી ચડી આવ્યો, તેણે મિઘ, મુલ્તાન, પેશાવર, હમગ, કાન્ધીર, કંદહાર, કાબુલ અને ગઝનીનું અફઘાન રાજ્ય બનાવ્યું. પાણીપતની ૧૭૬૧ની મગસાઓની ઐતિહાસિક હાર પછી આ મુલ્તક અહમદશાહે શાહઆલમ મોગલને નામનો બેટ કર્યો, પણ એના મુજરી ગયા બાદ થોડા જ વર્ષોમાં શીખો જોરાવર થયા, અને રણજીતસિંહ જે લાહોરનો મૂબો થયો હતો તેણે અફઘાનોનો પગ દિહુસ્તાનમાથી કાઢી ૧૮૨૦ માં પેશાવર અને પછીથી કાઢાટ અને બન્નુ અને ડેરાઈઝમાઈલ ખાનનો પ્રદેશ મર કર્યો પણ રણજીતસિંહ પછી શીખ મત્તાનો અમ્ત થયો અને સિદ્દિશ મત્તા મરોપડી થઈ. શીખો અને અફઘાનો વચ્ચે, અફઘાનો અને સિદ્દિશો વચ્ચે, સિદ્દિશ અને શીખો વચ્ચે એમ અનેક તિરંગી લડાઈઓ આવી, અને પગિલામે ૧૮૪૬માં આજે જે મગદ્દ પ્રાંત કહેવાય છે તે આવ્યો સિદ્દિશના કળગનમાં આવ્યો.

બે ખુદાઈ બિદમતમાર

પૂની ગાથબોળ કરવાનો પ્રનગ પાનુ નથી આવ્યો આજે
ભરે આપણા મમયમાં અડી ચિમક જુદારા મડાશ દરકો
દોષ અને નવડ મચાવતો દોષ, પાનુ એક દાગે તો આજ
પ્રદેશમાં ચિહારો અને મદિરામાં પદ્યામનો નાગી અનેક
ભિન્નુઓએ, તપનીઓએ અને કલિઓએ અનેક ગાગશિયાને
ઉપદેશ આપ્યા હશે તપશ્વરી કરી હશે, ભગવાનના ધ્યાન
ધર્યા હશે !

આજે પાનુ પવનગતી પશ્ચિમમાં
અને નગદની પડાડીઓમાં ફરતા અનેક યુગ્મનુત ઝિગોડોના
અડેગાઓમાં ક્રીક આકૃતિના દર્શન થાય છ ર "

આ મઠૃતિ પડી મટોકે ગાગ નનૃતિના નાશનો
આવ્યો એમ મ્હો સમય પડી હનુમ મનૃતિ આવી
તાનાંશોનાના પછા દિફુ-બોદોમાં ભાગી ગયા, અને
આખરે હનુ પડીના આપમાં નૈકામાં આનંદ હનુમાંના
દુમનાન વશ થયા તે કાગના દિફુઓએ આ નરી
મઠૃતિનો મરો મુકામનો મ્યો તેનો હતિહાન આપણને
બધુ મગનો નથી, પણ અગિયારમાં નૈકામાં મદમદ મગનરી
અડી આ રો ત્યાંથી આ પ્રદેશમાં હનુમાં મનૃતિ નાખત
થઈ દિફુઓ અલીથી ખગીને દેવના અદન્ના ભાગમાં
ફેલાતા ગયા મનહદ પ્રાનના હાનુપાગોમાં અપ્પાગાયા દિફુ
રથા ખરા, પણ મોળ બાને હમેશા પિનરી આવતી હનુમાં
પ્રગતઓમાં ભાગતા ગયા.

---

૧ જનરલ સર જેમ્સ નેકમન, ધ રોમન્સ ઓ ધી હરિયન
& દિસસ, પાનુ ૫૮, ૨ એ જ પુસ્તક, પાનુ ૬૩

એ આચીન પ્રદેશ

અધ્યાનો, યોરો, ખીવડો અને ડેવો મુગનો
આગ્યા ૧૮ માં મેકા મુગી મુગનોનો કમને અવાગનવાર
મગદદ અને અધ્યાનિમ્તાનના પ્રદેશ ઉપર ગ્લો ઓગમેગની
ગાદીએ આવનાર બહાદુરશાહ ઓગમેગના મૃત્યુ વખતે
કામુનો મૂમો હતો એણે એના બાપના નામે ગણ્યાગા'યા
વર્ષ ગળ્ય ચલાવ્યુ, પછી મારામારી અને ખુનારની શરૂ
થઈ, અને મહમ્દશાહના ૨૬ વર્ષના નામના ગળ્ય પછી
૧૭૮૮ માં મુગમાઈ મતાનો બન આવ્યો—તેને નામના
બાદગાહો તો ૧૮૫૭ સુધી રહ્યા મહમ્દશાહના જ મમ્મમા
ઈગનના નાદિગશાહની ચકાઈ થઈ, અને તેની સાથે કામુન
અને પગલ દિલ્હીની નવતનતમાથી નરાનના કમગમ
ગયા આ પછી અધ્યાન અમદશાહ અમદેઅલી ચડી
આવ્યો, તેણે મિથ, મુલતાન, પેગાવર, હમર, કાશ્મીર,
કહલાર, કામુન અને ગમનીન અધ્યાન રાખ્ય બનાવ્યુ
પાણીપતની ૧૭૬૧ની મરાઠાઓની ઐતિહાસિક હાર પછી
આ મુલક અમદશાહે શાહઆનમ મોગને નામનો બેટ
કર્યો, પણ એના ગુજરી ગયા માદ થોડા જ વર્ષોમાં રાખો
જોરાવર થયા, અને રણજીતસિંહ જે લાહોનો મૂમો થયો
હતો તેણે અધ્યાનોનો પગ દિલ્હીનામથી કાઢી ૧૮૨૦ માં
પેશાવર અને પછીથી કોહા અને મન્નુ અને ટેરાઈનામિ
ખાનનો પ્રદેશ મર કર્યો પણ રણજીતસિંહ પછી શીખ
મતાનો અગત થયો અને બ્રિટિશ સત્તા મર્વોપછી થઈ
શીખો અને અધ્યાનો વચ્ચે, અધ્યાનો અને બ્રિટિશો વચ્ચે,
બ્રિટિશ અને રાખો વચ્ચે એમ અને તિગી વડાઈઓ
આવી, અને પાણિપતે ૧૮૪૬માં આવે જે મહદ પ્રાત
કહેવાય છે તે આવે બ્રિટિશના મમગમ આવ્યો

આ મગદદ ગ્રામ એટલે ઉત્તરે નિંધુ નદીને કાંઠે આવેલા અટ-ના કિલ્લાની હિતગનો પદાડી હજાન ગિલ્લા, અને પડી અટથી તે દક્ષિણે છેક રંગકનેદખાન સુધી નિંધુ નદીથી મનેલી પૂર્વ મીઠા અને પશ્ચિમ પદાડોથી બનેલી પશ્ચિમ સીમાની રસ્તે આવેલા ચાન ગિલ્લા — પેશાવર, હાદા, બન્નુ અને રેના સિંહાકેનખાન પણ આ પ્રદેશના હતા લગભગ મારી પ્રેમ અર્ધમાન ૬ ભાગ્યની પદાડી ગેળીઓનો છે, જે ટોળીઓના નામ આપણે વળી નાં છાપાગ આપતી મગદની ખમગમ મામળાએ ડીએ — આદિલી, મોદર ૬, વઝીરી

આ પદાડી ગેળીઓને રવડા જુનાને મોટા બ્રિટિશ મત્તાએ મન ૧૮૪૬ થી તે આજ સુધી અનેક ચર્ચાઓ હી, અને ત હજી પણ પડી થઈ નથી એ આપણે છાપ એ ઉપરથી જાણીએ ડીએ મન ૧૮૪૬ થી તે ૧૬ ૨ સુધીમા ૫૬ ચર્ચાઓ થઈ હતી એમ હમીનિયન મેજેસ્ટ્રેટ કહે છે ૧૮૦૦ પડીના અમલ મળી જ નો નથી, તેમજ હાલ હસ્તકની જેટલી ખુરાગી થઈ તેના અગ્ન પલ નથી મળતા એની ઉપર ખર્ચ જેટલા થયા તેનો અગ્ન એક જ આકાશ ઉપરથી મળે ૧૮૮૦ થી તે ૧૮૬૧ સુધીના ૬ વર્ષમા જ ૧૩ હજાર પિયાનુ ખર્ચ થયુ હતુ, તે પડી તો ધારી વગર ખર્ચાગ ચર્ચાઓ થઈ

આ ચર્ચાઓ વિા મગદાના એક પ્રતિનિધિ જનરલ મન જોર્જ મેક્મન નમે હ “ મીને અકધાન સિંદહ પદતો વિસદ જે કા જે થયો તે જ કાળે ચયા, એ કામુ એ કે અકધાનિ નાનને આગા અને નિત્રનાવરાગો પડોથી

એ પ્રાચીન પ્રદેશ

મનારીને ગણવાના નહિ પણ આપણા પ્રજામાં આવે
 એવા મનાયો' એ ન તેમ-જણી વખે છે "પહેલા પદ
 રાંધા નો નાની મોગી અનેક ચનાઈએ એ પદાડી
 ગણીએને આપણી સત્તાનો ખ્યાલ આપવાને માટે,
 આપણે તેમના પર મિત્ર પદની તરીકે ગત્તા ચનાવીશું
 એવી ખાતરી આપવાને માટે, કન્યામ અરી હતી' એ
 પડી એવેન રધના ગય, અને ૧૮૧૭ મા ૧૮૨૧ મા
 મેન્મન વખે "આ પદાડીએનો કમને મેળવવાનો, એ
 ગણીએને દધિયર લઈ તરાનો અને આપો મુનક નર
 કનનો પ્રથમ કન્યા એવત નાની પુનામની અને વેગે ના
 મીન સાવર અનેક સિંગિશ દિંદી અને પદાડીએ ના
 નન ને અને દિંદી ને ભગન ને ખવ ન આ થઈ
 રાન' અમ ના ગમેન અ નથી થયા ૧૮૧૭ પતી
 માનમા મારી ૧૬ પુનમની થઈ એ આપણે જાણીએ
 છીએ ૧૮૨૧ મે મન ૧૫ ૬ રામ કમા ગિય મથને
 એક દારો મની પ્રદી મધુરમ આરી ૧ લથી પછી
 મત ના મુન ઉપન પછી મુ રાની મનિ ૦ ૮૫૨
 તોપોમાથી દા ગોગો રાસીન નમન તાર્કિક આરી શ-ય"
 એરાત્રેનમથી મેમો નાની પ્રથા ૮૫૨ તો ડીવામા
 મુધા ચચા થઈ વખી ૦ ૧૮ ૧ ન મેન્મન આ પ્રથાની
 નાનિ નથી તપામતા પણ ૮૫૨ મિતાની ચચો કરતા વખે
 "આ પ્રશ્નો નિવેડા નવને માટે લગાડે ૧૮૨૦
 મગન નથી આવત એ જાણી રાત કે પ્રશ્નો નિવેડા
 આપણે એવી આજા હતી પણ ૬ નીને અચાનક રખા
 દેનાન અને પાજા ૧૮૨૧ મા ૭ મી માગી ૧૮૨૧ મા

બે ખુદાઈ ખિદમતમારે

પદારીઓ ઉપર જોંગની કરી લેવા જેવી અમર નથી થતી. મરીનમન મવાયું પણ એ ખડક અને રેક્ટીમાં નહીંને જોળા વાગી શકતી નથી. ... ગિમાને માટે જોંગ મલાવવામાં આવેલા એની પણ કરી અમર થતી નથી એમ જાણવામાં આવ્યું છે. તાકીદ આપ્યા વિના જોગ મલાવવા એટલે (નિર્દોષ) કુટુંબકથીવાઓનો મંદાર કરવો; અને તાકીદ આપીને જોંગ મલાવવા એટલે અકલસ મિરો મકવી, કામજુ થરીના છા ભાગમાં તો ક્યાય નો ભાગી મલા નાપ, અને વર્ષના ૬ મહિના તો આ પદારી ટોળીઓ નુકામાં મેલવાની "

નર માઈડિય ઓડવારગના શબ્દોમાં કહીએ તો " મરકાગના જળવાન અને મદાન જાદુ "ની પ્રમાદી મરહમને અખાલા કરાતી આ પદ્ધતિ દર આલે છે એથી વિશ્વકી પ્રેમ અને મિત્રીની નીતિનો પ્રયોગ દર નથી થયો.

દીનગજુ એડ્રેસ માર્ચેન્ટ ગાર્ડિયનને લખેલા એક પત્રમાં એક કિસ્સો વખુર્ચીને આ પ્રેમ અને મિત્રીની નીતિનો પ્રયોગ અજમાવવાનો ક્ષિટિમ મત્તાને આગલ કરે છે એ કિસ્સો આ હતો : " ડો. પેનલ નામનો એક દાકતર ઘણું વર્ષો ઉપર સરહદમાં એક મહા પરોપકની દુખમોચક તરીકે પ્રતિષ્ઠિ પામ્યો હતો. એક વાર એક ટોળીનો નાથક જાડુ ગિમાર હતો તેને લેવાને માટે તેને મરહદ આજગીને જવાની વિનવિ કરવામાં આવી પ્રાંતના લગ્નકરી અમલદારે તેને કહ્યું કે લરકરી મથવાગે લમને આપુ તેની માથે જાઓ. પણ ડો. પેનલે તેને મજનકમા જવાજ દીધો : " નારે ભાઈ, લરકગી મથવાગે લઈને જાઉં તો તો દુ વિપરી વહેનો મરણુ પામુ. કમાય લરકગી ગ્લણુ વિના જાઉંશ તો મને

જે ખુદાઈ ખિદમતગાર

પત્રી માં પદાવ્ય જ માળા છ મદાન્ધમા મનાન્ધ એ તો
દનિયનની એની અરગણના કરનાની મગફ નથી
ગોગએ મ એની મદોન ૧૧૧ શાખ ૭, ઓ એ મમોનરિયા
માય ૮

શિખર ખવારી ન માદન્ધ ઓવાય પોતાને એક
અનુભવ નથી વે. “એક દિવસ એક જમ હતું બની
અમે પાછા પડ્યા ઓ ધમના ધનતા ગય તે એક નદી
માદના રતામ ગયા ધનગા, પગ વગી નાય એના
મોશમા અમે યોગ ઉપર હતા પેનો અમને હારી દરો
હતા, હુ એને વીધી નાખવાને ધમનો હનો ત્ય મે એક
પદાવ્યને જોયો એજે એના બે પદના પગ પકડી લીધા
અને એને રોક્યા ને બૂઝ પાડીને કહ્યું, ‘અમા જવા દે
એને, તાના પેટના મિથા વે નાખજો એ’ બહુ
કુશાગતારી એજે એને જના દીધો અને પોતે પાગા આડીમા
ધૂમી ગયો મે જુડને લાતથી વીધ્યો, પણ મરે તે પળા
તો તેજે માન માથી ઉપર મુઝો કર્યો તેના યોને ધાયન
કર્યો અને સાધીને નીચે પછડ્યો આખરે જુડ મર્યો તો
ખરો, પણ મને ધણ - લાન પેલા પદાવ્યની તો જરા
ઓળખ મુકે જોયું આના મે પગ પકડી ઝાલી નાખવાની
છાતી મતાવી હતી થોડી મિનિટ સુધી એણે દેખા ન
દીધી એ તો જોવા કુશળ શિકારી હતો તેવો જ ધર્મનિષ્ઠ
મુમલમાન હતો જુડને અન્ધાથી અલડાયો એટલે નદી
ઉપર એ નાહવા મયો હનો મે થોડા ઉપિયાની એને
બલિમ આપી, પણ ને અપુર્વ શગતનને માટે મે એ
બલિમ આપી હતી તેની એને તો કશી કિંમત નહોતી

નવો ઇતિહાસ

એ એ બૂકેપની તુલના લંબાવવા માગીએ તો મારી પેઠે લંબાવી શકાય એમ છે, પણ આ મ્મને તો માત્ર એક જ વાતની તુલના કરવી પ્રસ્તુત છે પ્રાકૃતિક બૂકેપથી અનેક જાનસંસ્કૃતિના અધીનતાને સંબંધિત છે તેમ આપણા ગૌણીય બૂકેપથી નથી થયું? જાગૃતી અને ચોરીચોગને ૨૦ વર્ષ ઉપર કોણ જાણતું હતું? ચિંતા જેવા અને બોમ્બડ અને વેદાન્તની કોની ખતર હતી? દારૂ ધતસણા વડાલાના નામ તો તે તે ગામોમાં ગેતા ખાતો જેટલા માણસો ઉપગત બીજા બધાને અજાણ્ય હશે પણ ભવિષ્યમાં હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ લખનારને આ અને એવા જ બીજા અનેક નામો ન જાણ્યા પોતામાં એમ નથી નકળા ઉપર તો ભાગ્યે જ એના ચિહ્નો પણ હશે, છતાં ઇતિહાસમાં એ નામો ઠીક ઠીક સ્થાન રાખશે — જેમ પામી શકે છે, જેમ પોઈ આર્થિક રોકે છે

અને જો આ મ્મનો વીમ વર્ષ ઉપર માત્ર અજાણ્ય હતા તો ગયા પ્રકરણમાં જેનું દિવર્ધન કર્યું છે એ સરદાર પ્રાત પણ એના કળા બહુ વધારે જાણીતો ન હતો. ૧૯૩૦ અને તે પછીના વર્ષોમાં આપણે એ પ્રાત વિશે ધણે સંલગ્ન અને જાણ્યું, અને જાણ્યા કરતા નથી જાણતા એવુંએ ધણું રહ્યું છે છતાં આપણા ગાદીસરીગુ એ એક અમોહ્ય જગ છે એમ ૧૯૩૦ પહેલાં કોણ જાણતું હતું? હા, સરદાર પ્રાત વિશે આપણામાંના મળ્યાગાઠનાને તરફ તરફના ખ્યાલ હતા જગ દેશના દાન દાનભાઈ નવગેજીએ હિંદુસ્તાનના લોકોની ખચનો મવાવ પહેલવહેલો હતાવ્યો સાચી આપણામાંના ચોરોધરો અધ્યાત્મ કરનારોએ

નવો ઇતિહાસ

બિહારના જૂકંપે કેટલાં ગ્રામીણો જળ ક્યાં અને કેટલાં જળનાં સ્થળ ક્યાં તે તો હવે આખું હિંદુસ્તાન જાણે છે. એવી આકત આપણી આંખ આગળ આવી પડી ત્યારે આપણે તેની ખરી આકૃતિ કેવી હોઈ શકે છે એ જાણી શક્યા. એ જ વસ્તુ આપણા આત્મચરિત્રને વિષે ધણે વધારે અંશે ખરી છે. એ મુદ્દ પછી એક જૂકંપ કહેવાય. માત્ર પ્રાકૃતિક જૂકંપ કાણુ વાર ધર્મને સમી જાય છે અને પાછળ એની હોનારતો જ જોવાની રહે છે, ત્યારે ગાંધીય જૂકંપ કાણિક ન હોતાં ચિરંધ્યાવી હોય છે. અને ધણી વાર એનાં પરિણામો પ્રાકૃતિકના કરતાં વધારે ચિરંધ્યાવી હોય છે. દેશન્યાયી જૂકંપે આખા દેશને એવો તો વંદોવી નાંખ્યો કે અનેક વર્ષો થયાં હોય મૂળ નાંખીને કાયમ જેવી થયેલી અનેક મંડ્યાઓ ખખડી ગઈ, અને અનેક જમીન-દોગ્ધ થવાની તૈયારી ઉપર છે. છતાં પ્રાકૃતિક જૂકંપની રચના જેવી વચમી હોય છે તેવી આ અદિમક જૂકંપની નથી હોતી એ આપણે જાણીએ છીએ.

એ એ બૂક પની તુલના લંબાવવા માગીએ તો સારી પેઠે લખાવી સદાય એમ છે, પણ આ અથવા તો માત્ર એક જ વાતની તુલના કરવી પ્રસ્તુત છે પ્રાકૃતિક બૂક પથી અનેક જાણસરના સ્થાનાતર ચર્ચા થાય છે તેમ આપણા મનકીય બૂક પથી નથી થયું? બારડોલી અને ચોરીચોગને ૨૦ વર્ષ ઉપર કાણ જાણતું હતું? ચિંગા ચેરલા અને બોમ્બદ અને વેદાન્વયની કેની ખમત હતી? દારી ધરામણા વડાજાના નામ તો તે તે ગામોમા જોતા જોયા જોતા માણસો ઉપગત બીજા બધાને અજાણ્યા હશે પણ લવિષ્યમા દિદુમ્તાનના ઇતિહાસ લખનાને આ અને એવા જ બીજા અનેક નામો ન જાણ્યા પોમાય એમ નથી નકશા ઉપર તો લાગ્યે જ એના ચિહ્નો પણ હશે, છતાં ઇતિહાસમા એ નામો ઠીક ઠીક સ્થાન રાખે — જેમ 'લારી મે' છે, જેમ 'ગોટ' આદિ રોકે છે

અને જો આ સ્થાનો વીમ વર્ષ ઉપર માત્ર અજાણ્યા હતા તો ગયા પ્રકરણમા જેનું ટ્રિગ્ફર્શન કર્યું છે એ સરહદ પ્રાત પણ એના કગતા બહુ વધારે જાણીતો ન હતો ૧૯૩૦ અને તે પછીના સર્વોમા આપણે એ પ્રાત વિષે ધણુએ સાબળ્યું અને જાણ્યું અને જાણ્યા કરતા નથી જાણના એવુએ ધણુ રહ્યું છે છતાં આપણા રાષ્ટ્રશરીરનું એ એક અમોલ્ય અંગ છે એમ ૧૯૩૦ પહેલાં કાણ જાણતું હતું? હા, સરહદ પ્રાત વિષે આપણામાના અધ્યાગાઢયાને તરફ તરફના આવ હતા ખન દેશના દાદા દાદાબાઈ નવરોજીએ દિદુમ્તાનના લગ્નકરી ખર્ચનો મવાલ પટેલવહેલો ઉદાખો સાગ્રી આપણામાના ઘોડાઘણો અધ્યામ કરનાગએને

બે ખુદાઈ બિદમતગાર

કઈકે ખમગ પડી કે મરહદ પ્રાત એ એક મોગે
મહાઉ છે છાપા વાચના આ બહાઉનુ વાર વાર માલજે,
પણ એ ખરેખરે માપ છે કે દોરકુ છે તેની ખમગ તેને
ભાગ્યે જ હોય છે ઇતિહાસમા મરહદની આમપામ વસતી
પહાડી પ્રજાઓ ઉપર હિંદુસ્તાનને ખર્ચે અને હિંદુસ્તાનના
ન્દાણને બહાને અનેક ચર્ચાઓ થયેલી આપણે વાંચીએ
છીએ એનો માથો ઇતિહાસ અને મર્મ તો જ્યારે
હિંદુસ્તાનનો સાચો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે ખમર પડશે
આને તો આપણને એટલું જ જણાવવામા આવે છે કે એ
પ્રજાઓ ભયાનક છે અને કાઈ કાઈ વાર એમને ત્રામ
પમાડી શાત ગ્વાને મારે સૌમ્યમા સૌમ્ય ઉપાય એમની
ઉપર એરેખ્યેન ઉપનથી બોમ નાખવાના છે કુમારિયા
એનિમ જેવી કાઈ ગોરી બાગાનું અપહરણ થાય ત્યારે
વર્તમાનપદા એ બિનાની વિગતથી બહેલા આવે પણ
તેથી મરહદની પ્રજાની કથી ખમગ પડે તેના કગતા
બ્રિટિશ મજ્જની આખી સાધનમામગ્રી એક બ્રિટિશ બાગાને
માટે ઉપયોગમા આણી શકાય છે એ વાતની વધાર ખમર
પડે છે હિંદુસ્તાનનો ગરીબ ગામડિયો તો મરહદના પગથુને
એક રૂપિયા ઉપર દર માસે બે આના બ્યાજ લેનાર તરીકે
અને બ્યાજ ન આપવામા આવે તો છરે બતાવનાર તરીકે
જ એ ગણતો

પણ ૧૮૩૦ની સાતે એ મધારા પ્રાત ઉપર અનહદ
પ્રકાશ નાખ્યો ૧૮૩૦-૩૧ના એ ઐતિહાસિક વર્ષોમા
આપણે જણી શક્યા કે મરહદ પ્રાતમા પણ આપણા જ
જેવા આપણા ભાડુઓ વમે છે, એ પ્રાતને પણ હિંદુસ્તાનનો

ખીજ પ્રાતોની જેમ આઝાદીની લગની લાગેલી છે, અને એ પ્રાતે ખીજ પ્રાતોના જેટલુ જ, બનકે વધારે મહત્ત્વ કયું છે, અને બલિગન આપ્યા છે લોકો અર્થિને ન્યારે ગાંધીજીને દિલ્હી મોકલાવી આપણા સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધનો અત આજ્ઞાનો પ્રયત્ન કયો અને સુનેહની શરતો અર્થાર્થ તે વેળા પહેલી વાર મેં તે ખાનસાહેબ અમદુલ ગફારખાનનું નામ માલજ્યુ મહાસલાની કચ્છીની એક વખતે ખાનસાહેબ પોતાના લાલ કચ્છીના માથીએ નાંખીને આવીને આવીને મહામલામાં આવેલાંએને ખમર પડી કે મરદદ પ્રાત પછુ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં મપૂર્ણ રીતે લગેનો છે આ પછી તે ખાનસાહેબ બારડોલી બોમ્બડ જેવા આવી સવાળ દૂર જાયી ગાંધી માદી પછુ અહીં વિશ્વ અને પ્રખર પ્રભાવશાળી એ મર્તિને ગુજરાતીએને વધારે પરિચય થયો, એમની પાસે એમની મગ્ગ દૂકા દૂકા વાકેબોવાળી ઉર્ફ જમાનમાં એમના પ્રાતની કયા માલજીને આપણે મો આશ્ચર્યચકિત થયા ઘડીને પછુ વિચાર કરી વિના તનવાના ન્યાયમાં માનવાના બોગા મટેજ કાળે ભભૂકી ગઈનારા પદાળો અહિંમત યુદ્ધમાં મામેન થઈ રાકે છે તાકીના મારો અને અનેક અપમાનોની મામે છાતી મારીને પછુ મૂગે મોટે જીભી શકે છે એ આપણે માલજ્યુ છતા ખાનસાહેબને મોટે એમના પોતાના પ્રાતને વિરે નાદ માલગવાનું તે ગેનુ મગે ? અને એ પ્રાતમાં જઈ આવીને કે આપણને ચિતાગ આપી શકે એની સ્થિતિ તે હજી આજ સુધી આની નથી દેશ દેશની વાતોના પુસ્તકોમાં જુદી જુદી પ્રગતીની જુદી જુદી ખાનિયત મતાવનારા

બે ખુદાઈ ખિદમતમાર

કેટલાક કિસ્મા વાંચવાના મળે છે સમનની ઝાતી
 બનાવનાર એક કિસ્મો છે કે એક જુવાને મગની
 ત્યાગમાં પેનાનો દાથ મળે અને તે બળીને કાચમો ધરો
 ત્યાં સુધી તે અચો નહિ. મગનુ ચોરીને એ મમલાએ
 આખું પેટ કેતરી ખાધુ ત્યાં સુધી ચૂં કે આ ન કરનાર
 સ્પાર્ડનની પાન આપણે વાચીએ છીએ પમળોની વાતોમાં
 પણ એવો જ એક કિસ્મો છે કે એક જળુ કાઢકને ત્યાં
 ખાતર પાડવા ગયો, ઘરમાં બાકું પાડ્યું અને અંદર દાથ
 નાખી ધૂમવા જાય છે ત્યાં ધરના માખુમને ખમર પડી તેણે
 પેલાનો દાથ ખાધો, અને પકડવાને માટે જૂઓ પાડી
 પકડાવાના કડતાં પેલા પમળે પોતાનુ કાંડું કાપી નાખી
 પમાપન કરવાનું વધારે મયામત માન્યુ અને ધરવાળો દાથમાં
 લોહિયાળું કાડું લઈને એકો ગયો પણ આ સ્વાતંત્ર્ય
 મુદ્દના તાજા ઇતિહાસની વ્હતો આદર જ અમલન અને
 હિંમતની, પણ આના કડતા ઘણી વધારે ઉદાત અને
 એનના આપનારી છે — પ્રાચીન બૌદ્ધ મંસ્ત્રિની યાદ
 આપનારી છે બે જ કિસ્માઓ અહીં કહું ખાન
 અમદુલ મકશાખાનના એક પિત્રાર્થ બાર્થ હાથ સાહનવાજ-
 ખાન ૧૬૩૦ માં કેદમાં ગયા હતા થોડે મંજેગો એવા
 બન્યા કે એમણે જમીન આપવાના હતા તે આપીને બહાર
 નીકળવાનું દુસ્ત ધાયું. પણ ધરવાળાઓએ ઇચ્છ્યું
 નહોત કે હાજમાહેન એવી રીતે છૂટે. તેમણે તો એમને
 સૂચના કરી કે મવેળા જમીનની રમત તોડીને પાછા જેલ
 મિલાવો, નહિ તો આગરના કાકગ છે પણ હાજમાહેન
 એ મૂચના કડતાં એક પગલુ આગળ ગયા જેલમાં જઈને

બદનામી ન ધોઈ શકાય એમ એમને લાંચુ, એમણે આપઘાત
કયો, અને પાછળ ચિઠ્ઠી મૂકી ગયા તેમા અપ્રેક્ષ્ય જણાવ્યું કે
એ બદનામી ધોઈ નાખવાને માટે જેન પૂરતી નથી, એ તો
પોતાનું લોહી રેડીને જ ધોઈ નાખી શકાય. મેંયદ અમદુવ
વડદ બાદશાહ ખાનમાહેમના જમણા હાથ જેવા હતા
મેંયદ એટલે ધર્મશુર મોટા જમીનદાર પણ ખરા હતા
એ સગદર પ્રાતના ન્તીશ નહોતા, માલખંડ એજન્સીના
હતા એમને પણ ૧૯૩૦મા જમીન ન આપવા બદલ ત્રણ
સાનની મળી હતી અર્ચિન ગાંધી કગનામાની રૂએ પણ
એમની છૂટવાની વારી આવી નહોતી એના અતિશય ધુનરગ
પિતા મરણને કિનારે હતા મરતા પડેલા દીકરાનું મો
જેવાનું કેને મન ન થાય? શુદ્ધાએ જમીન ભર્યા અને
દીકરાનું મો જોયું પણ મેંય માહેમને આટલી આકરી કિંમત
આપીને મરવા પડેલા પિતાનું મો જાતુ વસતુ ચર્ધ પડ્યું
પિતાને મળ્યા તો ખરા, પણ જે શરીરને જેવાના મોહને
લીધે પિતાએ બદનામી વહોરી લીધી તે શરીરને એક
બદ્ધકની ગણાથી પોતે અત આપ્યો. આ કિસ્સો બન્યો
ત્યારે એટલે ૧૯૩૩મા ખાનમાહેમ જેલમા હતા તેમને
તો આ દુ બદ કિસ્માની અહીં વધોમા ખબર પડી એમને
દીકરા એમને ત્રણ વર્ષે મળ્યો તેને બધા સાથીઓની ખમર
પૂછી તેજે આ વાત કરી અને મોટા લડવીર ખાનમાહેમ
તે આખો દિવસ ગમગીન રહ્યા

આ અને આવી વાતો ખાનમાહેમની પાસે સાબળવાની
અમૂલ્ય તક જે વધોમા તેમને એક જમનાલાલજીએ નોતર્યા

બે ખુદાઈ ખિદમતગાર

ન હોત તો મને બાગે જ મળત હજારી માગમાથી જન્મે
 બાઈઓ છૂટ્યા પણ પોતાને ઘેર જવાની પગવાનગી તેમને
 નહોતી મ કાની ઘેર જવાની પગવાનગી ન મળે, અને
 મહામહાની જેમ જવાની પગવાનગી ન મળે! તો પછી
 ખાનમાહેએ ગહેતુ ક્યા એ મવાવ ન્હો પણ તેમો નિકાન
 મુખઈમાં ગંબીર ઓપરેશન કરાવીને પથારીવગ પડેલા
 જમનાવાયજીએ કરી લીધો. તેમણે જન્મે બાઈઓને તાર
 કરીને આમદ કર્યો કે વધાનુ મારુ ઘર તમારુ મમને
 જન્મે બાઈઓએ એ માગણીને માન આપ્યું અને તેને પરિણામે
 એમનો પરિચય કરવાનો અવધ્ય લાભ મને મળ્યો નાના
 બાઈ અબદુલ ગફારખાન માહેમને ૧૯૩૧મા થોડા પિછાણ્યા
 હતા, પણ એક કુટુંબીજન તરફે તેમની માથે ગહેવાનો
 અને અગત પરિચય કરવાનો અને તેમની આરક્ત મગદ
 પ્રાનના મગ પડાણોનો પરિચય કરવાનો જે લલાલો મળ્યો
 તેને માટે ઈશ્તિઓ જેટલો આભાર માનુ તેટલો ઓઠો છે
 આ પરિચય દરમ્યાન એમની પામેથી અનેક વાર્તા આજણા,
 એમને અનેક મવાવ પૂછ્યા તેના એમની તરફથી નિખાલમ
 જવામ મળ્યા આખી કથા એટલી તો દોમદાઈજુ છે કે
 એમનો થોડો ભાગ જાહેર પ્રજાની જાણને માટે પ્રસિદ્ધ
 કરવો એવી માધીજની આશા થઈ આ પ્રકરણો વાચીને
 જન્મે બાઈઓનો વાયકો થોડાઘણો પણ પરિચય કરી
 શકશે એવી આશા છે મારી જેમ મહેજે મૌ વાયકોને
 મવાવ થશે કે બાવા આયા, શુદ્ધ, ખુદાના ખિદમતગારને
 શા મારુ મગદારે તેમને વતન જતા રોક્યા હશે, શા મારુ
 મગદને એક લયાનજ બહાઉ બનાવી ગઈયો હશે એ

પ્રશ્નની ચર્ચા કરવાને બદલે આપણે એટલું જ નોંધએ કે
 ન્યાં એક કાળે સત્ય અને અહિંસાની સમ્યક્તાનો પ્રદર્શ
 પકો હતો, અને જે સમ્યક્તા મોટા વચગાળાના મંદાઓમાં
 બુઝાર્ધ ગઈ હતી, તે પ્રાચીન સમ્યક્તાની ન્યોત પાછી
 પ્રગટાવવાને માટે આ જે વીર પદારોએ પોતાના જીવનનો
 કેટલો તેજસ્વી યજ્ઞ કર્યો છે.

બહુરામખાન

ખાનમાહેબને તેમની જન્મતિથિ પૂછતાં તેમણે મને કહ્યું : 'વર્ષ' મને ખબર છે પણ તારીખની ખબર નથી. કામ તિથિ કહી શકું. જેઠ મહિનામાં મારો જન્મ હતો પણ ખ્રિસ્તી તારીખની ખબર નથી.'

'જેઠ!' આશ્ચર્યથી મેં પૂછ્યું 'એ તો અમારો મહિનો. તમારે ત્યાં પણ હિંદુ મહિના ચાલે છે શું?'

'હા. આપણી વચ્ચે તો એટલી બધી વસ્તુ સામાન્ય છે કે આપણને ધણીની ખબર નથી. આપણી શરિઓ, રીતરિવાજો ધણાખરા સગખા છે. વળી મૈત્રાઓ સુધી અમારા પ્રાંતમાં તો બૌદ્ધ ધર્મ હતો. અમારા ગિલામાં બૌદ્ધ મમયના અનેક અવશેષો હજી છે, અને અમારાં કેટલાંક ગામો અને નગરોનાં નામો બૌદ્ધ અથવા હિંદુ છે. અને પુરતો લાપાના ધણાવ સખ્તો મંદિરમાંથી આવેલા છે.'

બહેરામખાન

દાકતર ખાનમાહેબ — ખાનમાહેબના મોટાભાઈ — નો જન્મ ૧૮૮૩ની સાલમાં થયેલો અને ખાનમાહેબનો પોતાનો જન્મ ૧૮૯૦માં મહમદઝાઈ નામના ખાનદાનના એ ભાઈઓ છે અને એમના પિતા અને પિતામહ પોતાના વિભાગમાં ખાન હતા. ‘ઝાઈ’ એટલે ‘જમા — જન્મેલા’ અને ખાન એટલે ટોળીનો વડો. મગહનાં બધા કુટુંબોનાં નામો પોતાના પ્રથમ પુરુષના નામ ઉપરથી પડેલાં હોય છે અને ટોળીઓના નામો ઉપરથી ગામોનાં નામ પડેલાં હોય છે. આ બે ભાઈઓના પિતા ખાન બહેરામખાન પેશાવર જિલ્લાના ચઝનાડા તાલુકાના ઉત્તમાનઝાઈ ગામના ખાન હતા. ચઝનાડા પેશાવરની પશ્ચિમમાં વીશેક માઈલ ઉપર આવેલું છે અને ઉત્તમાનઝાઈ ગામ ઉત્તરમાંથી આવતી સ્વાત નદી ઉપર આવેલું છે અને ચરસાડાથી બે માઈલ છેડું છે. ત્યાં જ લગભગ હિંદુસ્તાનની મગહ પૂરી થાય છે એમ કહીએ તો સાહે, ઠાગણ ત્યાંથી આગળ પશ્ચિમમાં ગયા કે પહાડી ટોળીઓ — જેને અંગ્રેજો ‘દ્રાઈડ્રાઈ’ નામથી ઓળખે છે — તેમનો પ્રદેશ આવે છે અને વીશેક માઈલ મુઘી મોહમંદ ટોળીઓથી વમેલો પ્રદેશ છે. એ વડાઓ કે અધધાનિસ્તાન.

આ બધા જ પ્રદેશ પહાડી છે પહાડો, નદી, નાળા અને ખીણોમાં વમેલા આ લોકો આજકાલના મુધારાનાં ગ્યાનોમાં આવે છે ત્યારે એમને બહુ અડતુ અડતુ લાગે છે. મોટા ભાઈ તો યુરોપમાં દસ અગિયાર વર્ષ રહી આવેલા છે છતાં તેમની પણ એવી જ સ્થિતિ થાય છે વારંવાર એઓ સ્વાત નદી ઉપર આવેલા પોતાના સુન્ન ગામડાંની

બે ખુદાઈ ખિદમત ૥૨

અને ત્યાં રતા પુ કા ફગાડોની વાતો મેં છે એ વાત
ખાનમાહેન કહે “સ્વાત નદીમા એ નાનકરો સખો દાપુ
છે એના ઉપર અમે એક નાનકડા આગમચાન બનાવ્યું છે
મહાત્માજી અમારે ત્યાં આવશે ત્યારે અમે એમને મારે
ત્યાં આશ્રમ બનાવીશું આશ્રમને મારે એના મતા વધારે
ઉમદા જગ્યા જડવી મુશ્કેલ છે ત્યાંની ગનાળી ઠંડી
મુશનુમા હવા અને ઢગને ઢગના ફગાડો પશુ માણસને
પહાડી પહાણ બનાવી દે એવા છે મહાત્માજીન વચન તો
એક વધે કે જોડતું અહીં મંદી હવે નહિ અને અમારે
ત્યાંનું દૂધ તો એટલી મનાઈવાળું હોય છે! મકાનનું શું કે
ગાયનું શું? ગાયોના દૂધનો અમે માખણ મનાવવા જ
ઉપયોગ કરીએ છીએ અને બેએના દૂધનો બીજા બધા
કામને મારે ઉપયોગ થાય છે” ખાનમાહેનને નાનો
બાગ કહે જેવા અમે એવી અમારી ગેરડી તમારી
શેરડી તમારી જેની નાની અને સૂકી લાગે છે અમારી
ગેરડી તો એ હાથે ઉપાડવી મુશ્કેલ પડે એ શેરડીના
ખેતરો પોતાના મગમગીયા ત્રણ ત્રણ વગમ થયા એમણે
જેવા ન હતા ત્રણ વગમમા એનું શું થયું છે એ તો ખુબ
જાણે એમ મંદીને ધણી વાત મને લઈએ નિમામો
નાખે છે પણ એ નિમામામા નથી થાકે નિમા
વહાના વતનની યાદ મને ન આવે?

પણ હવે ખાન બહેનખાનનો થોડો પચિય કરીએ
ખાનમાહેન ત્યારે એમના પિતાની વાત કરે છે ત્યારે
આપણને મન્દાવ વ નબબાઈના પિતા થા આવે છે
મરદારના પિતા અને ખાનમાહેનના પિતા મને બમ્બો હતા

બન્નેના જીવન એટલા બધા મદારવારી અને ધર્મનિષ્ઠ હતા કે બન્ને દર વર્ષે આયુષ્ય બોગવી પાંચ કાગળી જેમ ખરી પડ્યા વૃદ્ધ જવેન્ભાઈ પટેલ એટલી વર્ષે પણ દશ માર્દન ચાલી લેતા, વૃદ્ધ બહેરામખાન પણ પોતાના દીકરાઓને પોતાના જીવનની દૃષ્ટાંત અને ચીકાસગી શરમાવતા અને તેમની સાથે ચાલતા સામાન્ય માણસો ધાડતા મગદારને ધર્મભાવનાનું ભાથું પિતા તન્હથી અને માતા તન્હથી મળ્યું હતું, ખાનસાહેબનું પણ તેમજ જે અને છતાં ખાન બહેરામખાનનો પોતાના બન્ને દીકરાઓના ઘડતરમાં જેટલો સિસો હતો તેટલો હિસ્સો જવેન્ભાઈ પટેલનો પોતાના દીકરાઓના ઘડતરમાં નહોતો જવેન્ભાઈ પટેલ ઉત્તરાવધ્યામાં વાનપ્રસ્થ થઈને બેઠા હતા, ધણો મમય મહિમા ગાગતા, અને દીકરાઓએ કેળવણી પોતાની મહેનતે લીધી, પોતાની કમાણી વડે તેઓ વિલાસત ગયા પણ ખાન બહેરામખાનની પાસે મર્યાદા પણ મારી હતી, તેમણે દીકરાઓને ભણાવવામાં પણ ઠીક હિસ્સો લીધો અને ડેરડે છેક વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ દીકરાને તેના કામમાં માથ દીધો એમ આપણે જોઈએ.

પોતાના માતપિતાની વાત કરતા બન્ને ખાન ભાઈઓને હર્ષાશ્રુ આવે છે ‘માગ બન્ને માતપિતા એવી પવિત્ર જિંદગી ગાગનારા હતા કે અમારે તેમના જીવન ત્રિવાય બીજે બહાર કશું ધાર્મિક સિદ્ધાંત લેવા જવા પડ્યું નહોતું બન્ને વાત્સીનમી જાણતા નહોતા પણ બન્ને દુન્યવીના કરતાં ઉદ્ધાની જિંદગી ગાગતા મારી મા તો ઘણી વાર નમાઝ પઢ્યા પઢી શાંતિથી ધ્યાનમગ્ન બેસી

એ ખુદાઈ ખિદમતગાર

ગુનેની. માગં માનપિતા હગતાં વધારે ખુદાપગસ્ત નેડી મેં
તો નથી જ નોઈ."

અને એ ધર્મલાવના શુભક નહોતી, પણ જીવનમાં
દેખાતી હતી: "મારા પિતાને માટે એમ કહી શકું કે
એણે જિંદગીમાં એકે દુરમન નથી બનાવ્યો, દોષો બનાવ્યા
છે. માગ મગાંવદાણાંઓમાં કેટલાક એવા હતા કે જેમણે
એમને ખુદા કરવામાં બાકી નથી ગમી, પણ તે જ લોકો
પાછળથી ખતાયા એક જણે તો મન્તી વખતે તેમની
માફી માગી અને પોતાના દીકરા તેમને મોપેલા. બસકે હું
એમ કહી શકું કે એમનામાં જેવે જોવી ચીજ નહોતી.
જે કારણો માટે આમાન્ય પદાણ બીજાનું ખૂન કરી એમે
તેવા કાગળો લિખા થતા પણ તેમના પેટનું પાણી ન હાવતું
અને પોતાના વિરોધીની સામે માફી મિવાય બીજા એકે
હથિયાત તેમની પામે નહોતું. જો કન્નાગને દગાથી
હગવવામાં એ મોટાઈ નહોતા માનતા પણ દાનાઈથી
જીવવાની કોશિશ કરતા ધમ્પી વાર એ પોને ઉતગના
પણ નામોશી બીજાને ઉતગવામાં રહી છે, કોઈનાથી
ઉતગવામાં નથી એમ એ માનતા. એમનું વચન
કોગટદગબાટે મનાતું, એમણે કહ્યું એટલે પછી તેની
શાખ ન જોઈએ, એના દુરમનની પણ એમનું વચન
ખોડું પાડવા જવાની હિમત ન ચાલે. ઘણામે જણ એમની
પામે પોતાના રૂપિયા, દગદગીના વગેરે મૂકી જતા, એને
માટે એમના સખ્ત અને ચાન્દાસ્ત મિવાય બીજા કોઈ પહોચ
નહોતી અને ચો બાણુતા કે એમનું વચન કદી ખોડું પડવાનું
નથી એમનો કાજ એવો હતો કે સરકાદરગારે એમણે

મહેજ પણ ખુશામતનો રસ્તો લીધો હોત તો એમને મોટમોટાં માન મળત, પણ ખુશામત એમના હાડમાં નહોતી. છતાં ભલભલા અમલદારો એમનાથી કરતા અને ચીફ કમિશનરો સુધ્યાં એમને ‘કાકા’ કહીને ખોલાવતા, અને એમને નાખુશ કરતા પહેલાં માત વાર ત્રિચાક કરતા.”

“એઓ ક્યાં સુધી છુપ્યા? આપણી લડતમાં એમણે કાંઈ ભાગ લીધેલો કે?” મેં પૂછ્યું.

“૧૯૨૬માં લગભગ ૯૫ વર્ષે એ શુજરી ગયા. લડતનું સ્વરૂપ આખું એમણે મમજી લીધું હતું એમ તો કેમ કહી શકાય? પણ હું એમની માથે વાતો કરતો અને મમજીવતો એટલે એમને માદી માધી વાત મમજતા વાર ન લાગતી. આટલી વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ એ પ્રાચીનાગ્રહી ન હતા, નવીનનો એમને દેખ નહોતો, સુધાગયી ભાગતા નહિ અમારા વખતમાં તો છોકરાઓ નિસાણે મોકલવા એ પણ મુશીબત. મોલવીઓ ધર્મને બદાને એનો વિરોધ કરતા, પણ એમને મોલવીઓનો એ દુરાગ્રહ પર્મદ ન હતો. અમને બધાને કેળવણી આપવામાં એમને જગત વાલો નહોતો, બલકે કેળવણી લેવાનું અમને એમણે મંપૂર્ણ ઉરોજન આપ્યું.

“રોલેટ બિલની સામે સત્યાગ્રહ જાહેર થયો ત્યારે મેં એમાં જંપલાવ્યું. ફટી એપ્રિલની મહાઓ તો આખા હિંદુસ્તાનમાં યર્ષ હતી, અમારે ત્યાં લાખ માણસની મેંટની હતી. તેમાં મારા પિતાએ હાજરી આપેલી હું તો તગ્ત જ પકડાયો, કાંઈ કેમળેસ કરવાની તો જરૂર હતી જ નહિ મને પકડીને ક્યાં લઈ ગયા છે, માગ શા દાલ થયા છે એની કશી જ ખબર એ લોકોએ મારા પિતાને ન આપી.

બે ખુદાર્થ બિદમતગાર

પણ પોલીમનો વડો એક જીગ્ગા* લઈને માગ પિતાની પામે આવ્યો. અને તેમને મમળવવાનો અને ન મમળે તો ધમકાવવાનો દીક્ર પ્રયત્ન કર્યો. પોતાના મજાતિયાઓને ભેગા કરે અને પછી એનું 'જીગ્ગા' બનાવીને જેતા ઉપર અમર પાડી હોય તેને ત્યાં લઈ જાય. આ જીગ્ગાવાળાઓએ માગ બાપને કહ્યું: 'તમે જો એનો નહિ તો બાદશાહને એ લોકો ગોળીથી ઠાર કરશે.' "

"બાદશાહ કેણુ?" મેં પૂછ્યું.

હમતાં હમતાં ખાનમાહેન જોડ્યા. "તે વેળા માકું નામ 'બાદશાહ' હતું. લોકો બિચારા ગમે તેવા નામ આપે છે."

"ઈશુને પણ યાદીઓનો બાદશાહ કલો હતોને!" મેં કહ્યું.

"એ તો દીક્ર, પણ એમની નેમ અને ઉમેદ તો એ હતી કે મારા બાપ ડરી જશે અને જામીન આપશે. કાગણુ કે કાંઈ નહિ તો લાખી દીપ તો પડે જ, એ વિષે કાંઈ શંકા થોડી જ હોય?"

"પરિણામ શું આવ્યું?"

"પરિણામ એ આવ્યું કે પેલા શાક્યા એટલે માગ પિતાને પણ પકડ્યા અને અમાગ કુટુંબના બીજા માણસોને પણ પકડ્યા."

"આટલી ઉંમરે જેલમાં જવું એમને વમમ્મ ચર્ષ પડ્યું હતું?"

* જરમા એટલે 'ટેપ્યુટશન' અથવા પત્ર

બહેરામખાન

“ના, કે ના. બોવળોએ એમને પૂછ્યું કે જો તમ
હવે ત્યાં જ લાવ્યા એટલે એમના આનંદો પાડે તો તમે
આવનાવેન એમને કહ્યું. ‘જુનની કેડીમાં રહેવાનું
કે પછી પકડાયા, નહિ તો તમારું જીવન આપણે કાળે-બધી
શક્યા દોન ?’”

“એમને કેડવી કેદ બોગવાની પડી ?”

“તમા મામ અને થોડા દિવસ કાળજી મળે તો
કમ કેપલ તે દિવસોમાં ગીક કમિશનર હતા અને તે દરેક
પકાણેને રીકવેલા ગમવામાં માનતા એટલે મને પણ
જ માસથી વધારે જેમના નહિ રહેતું પડ્યું.”

હું હતી ગયો કે ખાન બહેરામખાન ૧૬૦૧માં ગુજરી
ગયા. એમને પોતાને તો પોતાની જાનનિયતી મેંની ખમર
દોષ? પણ તેઓ જે વાતો કરતા તે ઉપરથી દાકતરોની
ગણતરી છે કે મો નહિ તો મોના કરતા ચાર પાંચ વાર
ઓછા એઓ જીવ્યા હશે કાળજી ૧૮૫૭ના બગવાની તો
એમને બગબગ ખબર હતી, અને બગવાનો મમલ એ
તેમને બગ જુવાનીના દાગ દતો એ અવસરે પકાણેએ
મિટિલને જે મદદ કરી હતી તેને વિશે તેઓ ભાર્યે જ
અભિમાનથી બોવતા, અને ખાનભાઈએ તો તે વેળાના
પિતાની પાસેથી માલગેલા અનેક કિસ્મા ઉપરથી રહે છે કે
ડોમાને પકાણેની તે વેળાની કારકીર્દી વિશે શરમ આવતી
હતી. ડોમાના મોટા ભાઈ તે વેળા ચમ્પાણી તિલ્લેરી
ઉપર જે લશ્કરી પહેરો હતો તેના ઉપરી હતા અને એના
જેવા વશાહત અમલદારની મિટિલને ભારે ઓચ થઈ પડી
હતી પણ એ વિશે દક્કન ખાનમાહેએ આજી વાન કરવાની

ના પારી “એ મરમની વાતમાં મને ઝૂ આવે એમ નથી.”

મેં કહ્યું: “એમાં શરમ જાને? પંડિત મોતિલાલજીના વડવાઓએ પણ બગવાના મમયમાં અંગ્રેજોને મારી પેઠે મન કહેલી એમ મેં નેમની પામેથી માગ્યું છે.”

“તે લમે પણ મને ને કાજે શીખો અને પદાંગોએ જે લાગ લગવ્યો તે મંલાગતા અલિમાન નથી થતું.”

“એ મમય જુદો હતો. આવે કાજે અંગ્રેજોને સારી રીતે સાથ દેનારા જે કુટુંબોના મતાનો આજે હિંદુસ્તાનને સ્વચ્છ અપાવવાને માટે પ્રતિગામ્ય થઈ છે એ મને તો ઇતિહાસમાં નોંધવા જેવી વાત લાગે છે.”

“એ સાચું.”

પણ હવે આ પ્રશ્ન મમામ કહું. પોતાના પિતાની દરિયાદિલીની અને બીજાના યુના હુશુજ કબ્બાની શક્તિની વાતો કરતાં બન્ને લાઈઓ આકતા નથી આ મહાન પિતાની પામેથી જ એમને અદિમા મળી એમ કહેવામાં કશી અડચણ નથી.

આ ભાઈ મ અમદાવાદ મહા-આન, જો આનઆડમ

૪

ધડતર

(૧)

આમ સરુજે બન્ને બાઈઓના આગંઠકાળ હિપર આપણે આવીએ છીએ. જે પ્રાનને કેવળ જંગલી સોઝાથી જ લરેમો આપણે માનતા આવ્યા છીએ, જ્યાં ભૂંટકાદ અને ખૂનરેણ મિવાય બીજી કશું નથી એમ આપણે વારંવાર સંભળીએ છીએ, તેવા પ્રાંતમાં આ બન્ને બાઈઓને આટલી કેળવણી શી રીતે મળી, અને આપણી દેશઆપી દ્વિપચાલમાં તેઓ શી રીતે લખ્યા એ જાણવાનું મને કેતુદસ હતું.

“મેં તમને કહ્યું છે ના કે અમારા સમયમાં શાળામાં જવું એ પણ મુશ્કેલ હતું અને મોક્ષવીઓને એ અગમ્યભણી વસ્તુ હતી,” જ્ઞાનસાહેબ બોલ્યા. “મોક્ષવીઓની મહત્ત્વ હતી તેમાં કુરાનેશરીફ અને નામનું અશ્વગચ્છન અપાતું તે

---

* ‘મહત્ત્વ’ અરબી શબ્દ — ‘કિતાબ’ લખાણ. મૂળ કિતાબ એ કુરાનેશરીફ, એ જ્યાં શીખવાય તે ‘મહત્ત્વ’.

બે ખુદાઈ ખિદમતમા

પણ અગ્રેજોના આ-ચા પછી મધ પડી, અને તેની જગ્યા બદલે જોડી શાગાએ લીધી આ શાગાઓમા બાગદો મોઢવા એ તો મોકમતનો વિગેધ કરીને જ મોકનાય પણ માગ પિતાએ લોકમતની પરવા ન હતા અને શાગામા મોઢવા છુ પેલાવગની એક મિશન સ્ટુડન્ટમા જતો, માન મોટા ભાઈ મગધારી શાગામા જતા, અને એમ વર્ષ મિશન કોનેજમા ગયેના મોટા ભાઈ તો આ પછી કુર્બાન મેડિન કોનેજમા એમ વર્ષ ગયા અને લાગ પછી દાકતરી ડિગ્રી લેવાને માટે વિનાયત ગયા એમને વિનાયત મોકનતી વખતે અમારી કામમા જે ખગલગાટ થયો તેની તો શી વાત હતુ? લા જઈને એને એ ખ્રિસ્તી તો ન થઈ જાય! લા જઈને એને અગ્રેજ હોકરી પાણીને લ્યા જ ગઈ પડે! આ બીજે કો તો તેમનો માયો પાચો પણ ખરો પણ માગ પિતાના આ બાગતમા નકુચિન વિચાર ન હતા તેમણે તો માગ ભાઈને વિનાયત જવાનું ઉત્તરન આપ્યું, અને વિનાયતથી ભાઈના આવ્યા પછી ભાબીની માથે પણ એમનો અતિરાય મીઠો સમધ રહ્યો અને પણ ફેગવણી આપવાની દ્રષ્ટા તો પિનાની ઘણી હતી પણ હું તો મેટ્રિક પામ ન થયો અને પણ વિનાયત મોકનવાનો વિચાર કઠવામાં આવ્યો હતો, પણ મારો કુડનમા એ તણ મૃત્યુ થયા એને અપશુકન માનીને અને જતા રાખવામા આવ્યો ૬૦ વર્ષે આ પ્રમાણે મૃત્યુ થાય અને છુ અટકુ એમ માન્ય એ તણ વર્ષ ગયા અને પછી તો મોટાભાઈ અગ્રેજ હોકરી પાચ્યા એટલે થઈ રહ્યું! ૧ વિનાયતે ન ગયો અને મારો અભ્યાસે આગળ ન ચાલ્યો =

પણ મિગન શાળામાં ગાળેના જે ત્રણ વર્ષ આ લાઈઓને માટે કીમતી હતા મામાન્ય રીતે મિગન મગ્થાઓમાં અપાતા બાઈમનના ફરજિયાત પાઠોથી છોકરાઓ કટાળે છે, કેટલાક એ વર્ગ છોડીને જીન વર્ગોમાં જ જાય છે આ લાઈઓના સમયમાં મિગન શરૂ કરી ચાલતી હશે તેની તો ખબર નથી, પણ શાળાના આચાર્ય દેવડ વિગ્રમને બંને લાઈઓ જુલ્યા નથી એ સુલીન, સાગી, અને પ્રેમગ અને પરગણુ ખિસ્તીની તેમના ચારિત્ર વેપર જાડી અપ પડી અને તેમની માથે જે મગધ બધાયો તે હજી લાયક છે હુમ્મમાં જ્યારે પેતુ ભાગણુ વચ્ચેને માટે ખાન અમદુલ ગદ્દારખાન ગયા હતા કે જે ભાગણુને લીધે તેઓ આજે જે વર્ષ બોજવે છે, તે ભાગણુમાં દેવડ વિગ્રમને વિરે સ્તુતિના ઉદ્ગારા લગલા હતા આ બને પાઠગી પોતાના પગાનો થોડો ભાગ પોતાને માટે ગમી બાકીનો બધો પગા વિદ્યાર્થીઓને વિષ્યવૃત્તિઓ આપવામાં વાપરતો આ વગ્તુની નાના ભાઈ ઉપર બહુ અમર ચર્ધ, એને લાગ્યો જ મનમાં ચર્ધ ગયું કે જેમ આ પોતાના ધર્મની મેના કરે છે તેમ મારે પણ સેવા કરવી

પણ હજી થોડો સમય ધડાવામાં વીતવાનો હતો પકાણુ બોકા મળ્યા લરકમાં નેડાતા, તેમના દફવર, મજબૂત સરીગને લીધે તેમને પગદ મગ્થામાં વધો ન આવતો, અને ખાનનું કુટુંબ તો બહુ આમરફાર ગણાત એટલે અમદુલ ગદ્દારખાનને વગ્થમાં નેડાણને માટે ઠલી મુરકેલી આવે એમ ન હતું એમણે લરકગી અમનના તરીકે નિમાવની અજી કરી, અને એ અજી સીકાગઈ પણ પ્રિયરેઆ

એ ખુદાઈ ખિદમતમાર

જુદી હતી ખાનમાહેન કહે છે “લગ્નકરી અમલદારનો
 જપત એનો દબાવવાનો પોશાક એની ધનની ધમધમાવ-
 નારી ચાવ એ બધું મને બધું ગમતું માન મગાવવાનો
 માથી ધણા અમનદારો જન્મા હતા અને મોટા હોદ્દા
 ભોગવતા હતા, અને માગ મનમા ધટીકભગ થઈ ગયું કે
 માગ શરીરના ધાટ અને બાંધામા અમેજના જેવી અને
 જેટલી વાપકાત ભરેલી છે પણ અહાને કરતુ હતુ જુદું
 એક સરકરી અમલદાર મિત્રને લા રું ગયો હતો, લાં મારી
 નજરે જે જોયું તેથી મારો જમ બાંગી ગયો મે મારી
 મગી આજે જોયું કે જિતનતા દબાવના મોરો અમલદાર
 ચકતો દબાવના પગણ અમલદારનું અપમાન કરતાં
 અચકાતો નથી, અને તે આ માખી લે છે ખનામ થયું
 મે મારા સરકરી મનોરથોને રુખસદ આપી અને મનને
 જુદી દિશામા વાળ્યું એકાદ વર્ષ અરિગદ અબ્યામને
 માગે ગયો ઉદું પ્રથમ હુ લા શીખ્યો મો ઝડપઅલી-
 ખાનનું ‘ઝમીનદાર’ અને મો અણુલ કનામ આઝાદનું
 ‘અનહિનાલ’ એ તે વેળા બહુ જાણીતા પત્રો હતા, અને
 બહુ વચાતા ‘અબહિવાન તો લડાઈ દગમિયાન મરકારે
 બધ કંઈ અને મોલાના નજરબંધ થયા આ વાચન અને
 મરકારો પછી મારુ ખુરુ રાજકીય શિક્ષણ શરૂ થયું એમ
 કહી શકાય જોકે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમા મારો રમ એની
 અગાઉનો હતો ઘુરગઝારના દાદાએ ૧૯૧૧મા પુષ્કળ
 રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થાપેલી તે વેળા એની માથે એ શાળાઓ
 સ્થાપવામા મે દીક ઠીકે ભાગ લીધો હતો પણ દેશ અને
 દેશના પ્રત્યેની ફરજનો ખ્યાલ અલિગદના કાળમા થયો એમ

કહુ લડાઈ પૂરી થઈ, લડાઈમાં હિંદી મિપાઈઓએ
 આપેના ફાગાના અને હિંદે આપેના નાણાના, વખાણુ તો
 બહુ થયા પણ એ સેવાની નવાજિશ તો ગેલેટ બિનમાં
 આવી એ કાયદો સાચ તે પહેલાં તો દેશમાં તમામ
 જગ્યાએ એની મામે વિરોધ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો અને
 ગાંધીજીએ તો એ વિરોધને મલામતદારુ રૂપ આપ્યું દેશ
 કાર્યમાં જ પલાવવાનો આ રૂડો અવસર હતો દેશના
 બીજા પ્રાંતોમાં ઠેઠેર મોગી હડતાળ પડી અને વિરોધની
 ગળાવર સલાઓ થઈ — તમને કહી ચૂંચ્યો છું તેમ મારા
 ગામ ઉત્તમાનગ્રામમાં પણ ફફટી એપ્રિલ ૧૯૧૮ને દિને જે
 મહા થઈ તેમાં લાખ ઉપગત માણસો હાજર હતા મારા
 જુદા પિતા પણ એ મહામાં હાજર હતા મલામતદારો
 આગલ તો થયો નહોતો પણ આટલી સભા અમારા
 પ્રાંતમાં સાચ એ જ પ્રાંતના અમલદારોને માથાના ધા જેવું
 થઈ પડ્યું મને પકળો અદાલત ઇન્સાફની તો વાત જ
 શેની જન્વી હોય? મને પૂછવામાં આવ્યું કેમ તમે
 પહાણના બાદશાહ છો ના? મેં કહ્યું હું પહાણોનો
 બાદશાહ છું કે નહિ એ તો — નહિ જાણુ પણ હું તો
 કેમનો ખિદમતગાર છું ખરો અને આ કાયદો તો અમે
 નહિ પસાર થવા દઈએ મરકારી અમલદારોએ પોતાના
 પહાણ દોસ્તોનું એક મડગ — જીગા — અમારી પાસે
 અમળવવાને મોકલ્યું ગમળવતા યાક્યા એટલે એમણે
 ધમકીનો પ્રયોગ થયો અને અનેક ડાહી ડાહી દલીલો મરી
 એમાં એક દલીલ દાખના તરીકે ટાકવા જેવી છે એમણે
 કહેનું ‘આપણે ત્યાં મગહદી મુનાનો કાયદો છે એ કાયદો

બે ખુદાઈ ખિદમતમાર

તો નાથે કામનાને ક્યાયે વગવે જીવો છે તેની મામે તે
આપને ની વિરોધ કર્યો નથી તો સૈનેટ કામનાને ની
મુને કર્યો? અને આપને સિનિસ દિદુસ્તાન અને મુ
મને વગવે? ત્યાના પેકોએ આપણ મુ જુવુ કર્યું છે, ને
આપને તેની વદ રે ધાવને મર મરુ છે? પણ
અની મના કીપર કરી અમર ચર્મ નદિ. પશુ પશુ
તો નુ પશુને એમો આપને અને અને જીવ જેટલ અને
રેદ કરવામાં જીવ્યા."

આ પહેલી વાની જેની દડીદન પુનરામા આવના
તેમને ૩૧

એમને લીધે જ હું મત્યામદમાં જોડાયેલો. 'વારુ, સારે તો તારૂં તોડવાની સલાહ પણ તને એણે જ આપી હશે ના?' પેનાએ માફ ના પાડી, અને કેમે કર્યો ન જ મનન્યો, એટલે મૌના હાથ દેશ પછા."

પણ આ દુનિયાન મોટા ભાઈનું શું થયું એ જગ જાણી લઈએ આપણે જોઈ ગયા છીએ કે એ તો મુબઈની દાકતરી કોલેજમાં એક વર્ષ ગાળીને પછી વિવાહિત ગયેના ત્યાં એમ આર સી એમ ની કિચી મેજવીને તેઓ લડાઈમાં જોડાયા હતાં લડાઈ પછી પણ ફ્રાન્સમાં તેઓ કામ કરતા હતા, ત્યાં હિંદુસ્તાનમાં મત્યામદની લડત જતી અહીંથી એકે પત્ર એમને પહોંચવા દેવામાં આવતો નહોતો. દેશ પાછા ફરવાનો એમણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ પાછા ફરવાની પણ મગવડ કરી આપવામાં આવે તો ના? પગવાનગી મેગવતા મહિના વીતી ગયા અને ૧૯૨૦માં તેઓ ઘર આવના પામ્યા આમ જ્યારે પોતાના વૃદ્ધ પિતા, પોતાના ભાઈ, અને બીજા ગંગાવહાલા સૌ જીવતા હતા ત્યારે હા ખાનમાટેન ફ્રાન્સમાં બ્રિટિશ સરકારની નોકરી કરતા હતા અને દેશમાં શું બને છે તેની તેમને જ્ઞાતિ ખબર પડવા દેવામાં આવતી ન હતી ઘેર પાછા ફર્યા પછી બધા સમાચાર મળતા જ એમણે ગણનાસુ આપ્યું તે પણ મહા મુશ્કેલીને મનુષ્ય થયું.

ગણનાસુ આપ્યા પછી ડાક્ટરે પેશાવરમાં પોતાનો ધધો શરૂ કર્યો નાના ભાઈ તો મહામલા અને દેશની મેવાનું વ્રત લઈ ચૂમ્યા હતા વ્રત લેવાને માટે હિંદુએ એમની પામે તપશ્ચર્યા પણ ઠીક કનવી એક વાર

એ ખુદાઈ ખિદમતમાર

માખીડની સાથે આ મમયની વાત કરનાં એમણે કહેયું:
 "મંકટ સદન કરવામાંથી, મહાત્માજી, ધણું શીખવાનું મને
 છે. એકામ્પાગમ જોમળ્યા કીનો દોલ તો માનુ મું યાત એ
 કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ ચોક્કસ મામની પણ સુખત જેલ
 આવી એટલે મારી આંખ ઝપટી મર્ પછીની કેદમાં તો
 મારે બહુ દુઃખ જોમવું નડેલું પડ્યું. પહેલી અને બીજી
 જેલની મરખામતમાં તો ૧૬૩૦ અને ત્યાર પછીની જેલ એ
 સદેશમાદ કહેવાય. પણ પેલી કાળ જેલ પહેલી આવી
 એ જ ખુદાની મોટી મહેરબાની હતી. એજ જ માગ

૫

ઘડતર

(૨)

પણ આગળ ચાલીએ ૧૯૨૦માં ખાનગાહેઝ નાગપુરની મહાસભામાં પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા, ખિલાફતની ઘડતરમાં પણ આગળ પડતો ભાગ લીધો, અને હજારો મુમલમાનો હિંદુસ્તાનમાંથી અફઘાનિસ્તાન હિજરતે નીકળી પડ્યા હતા તેમાં તેઓ પણ નીકળેલા. હિજરતમાં એટલી બધી વિદ'બણા પડી કે ધણાને પાછા ફરવું પડ્યું, અને ધણા અફઘાનિસ્તાન જઈને પાછા આવ્યા. મોટા ભાઈ એક વાર આ વિષે વાત કરતાં કહે : “એ હિજરત ન થઈ હોત તો આરુ. માગ પિતા, જેમની ઉંમર તે વેળા લગભગ ૯૦ વર્ષની હતી તેઓ પણ હિજરતે નીકળવાને તૈયાર થયેલા ! પણ મેં વિરોધ કરેલો. પોતાની તબિયતની ખાતર નહિ તો ધરની મિલકત અને વાડીવજીરાની છેક ખરાબી ન થઈ જાય એટલા ખાતર પણ તેમને ધર રહેવાનું સમજાવ્યું. એઓ મુશ્કેલીથી સમજ્યા, કાગણુ ૯૦ વર્ષે

એ ખુદાઈ ખિદમતગાર

પણ એમનું શરીર અમાગ કરતાં વધારે તાકાતવાળું હતું. તે ઉમરે પણ તેઓ માર્ઝના માર્ઝિ ચાલી શકતા હતા.” એ દિગ્ગતની આથી વધારે વિગતમાં આપણે નહિ પડીએ. નાનાં લાઈની આ પ્રમંજની એક વાત માત્ર અહીં નોંધવા જેવી છે. દિગ્ગતમાં અનેક પીર ફકીરને એઓ રસ્તામાં મળેલા. એક વાર એક પીરને તેઓ એમ મમળવવા ગયા કે ફકીરી લઈને ભજન કરતા જેમી જવા કરતાં દેશ અને કામને માટે ફકીરી લઈ જાનેની ખિદમત કરવી એ ખુદાની ખરી ખિદમત છે. પીરના અનેક મુરદાનો ગુઓ એમણે વડોરી લીધો હતો અને જેમનેમ ત્યાંથી જતી ગયા હતા।

૧૯૨૧માં ખાન અબ્દુલ મહસૂબખાનને પાણું જેલમાં જઈ પડ્યું. નાગપુરની મદામખામાં અમલકાગનો ફગવ થયો, ૧૯૨૧નું વર્ષ તો એક કરોડ બેમા કગવામાં, રાષ્ટ્રીય શાળાઓ આપવામાં અને બીજી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં ગયું. ૧૯૨૨ના આગંલમાં ગાંધીજી અત્યાગ્રહ ભહેર કરતાં કરતાં અટકી ગયા, અને દેશમાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિનો પ્રચાર કર્યો. પણ મરદદ પ્રાંતમાં તો કેઈ પણ પ્રકારની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ કરવાની પણ મનાઈ જ હશે ના? ખાનમાહેબે નાગપુરથી પાછા ફરી ઉત્તમાનઝાઈમાં ‘આઝાદ શાળા’ નામની ગાંધીય શાળા સ્થાપી, અને પ્રાંતમાં ચલે રથલે એની શાખા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. એ મરકારને માટે અમુલ્ય યર્ષ પડ્યું. પ્રાંતમાં આ કામને માટે એઓ ફરતા હતા તેની મામે વધી લેવામાં આવ્યો અને એમની પાસે મારી ચાલચલતના ભગીન માગવામાં આવ્યા —

ગુજરાતમાં કાકામાહેજ, ઇન્દુલાલ વગેરે પાસે માગવામાં આવ્યા હતા તેમ. ખાનમાહેજ કાંઈ થોડા જ જામીન આપે એમ હતું? તે વેળા પ્રાતના ચીક કમિશનર મગ જોન મેરી હતા. તેમણે ખાનમાહેજના પિતા ઉપર દબાણ ચલાવ્યું; પિતાને રાજદરવારે મારો સંબંધ હતો જ. મગ જોન મેરીએ કહ્યું: ‘આ સરકારની વિરુદ્ધની શાળા બંધ કરાવો એટલે પાસું. તમારા દીકરાને આ શાળાનું ધેતુ શા મારુ લાગ્યું છે? — ત્યારે બીજા કાંઈ તો આ કામમાં ભળતા નથી.’ મોળા પિતાએ દીકરાની આગળ વાત કરી લલા માણુમની ઉપર દીકરાની અમગ વધારે પડે કે મગદારી અમગદારની વધારે પડે? દીકરાએ પિતાને સમજાવ્યા: “અખમાજન, ધારો કે બધા જ નમાજ પડતા બંધ થઈ જાય, તો શું તમે મને એમ કહો કે નમાજ પડવાનું બંધ કર? કે તમે એમ જ કહો કે બીજા ગમે તે કરે, તારે તો નમાજની ફરજ અદા કર્યે જ છૂટકો છે?”

“નહિ જ તો!” પિતાએ કહ્યું “જે આપણી પવિત્ર ફરજ છે તે છોડાતી હશે કે? બીજા ગમે તે કરે, આપણાથી ન જ છોડાય.”

“ત્યારે અખમાજન, આ જે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કામ મેં ઉપાડ્યું છે તે એક મજાહી ફરજ છે જે નમાજ છોડાય તો એ કામ છોડાય.”

“તારી વાત માયી છે,” કહીને પિતાએ મગ જોનને જવાબ આપી દીધો. સગ જોનની મહેનત અદળ ગઈ,

જે ખુદાઈ ખિદમતગાર

તેમજે ખાનમાહેજ ઉપર કામ ચલાવવાના દુકમ આપ્યા, અને ખાનમાહેજને પણ ખાજકોને ગંજીય શિક્ષણ આપવાને માટે ત્રણ વર્ષની મળ ચર્ધ.

૧૬૧૬માં જે તાલીમની શરૂઆત ચર્ધ હતી તે તાલીમ આ જેલરામ દગમિયાન મંપૂર્ણ ચર્ધ. આ જેલરામની કથા ગેમાંચક છે. અંધારી કોટડી, પગે બેડી, ચક્ષી પીમવાનું અને એ ઉપરાંત આપણે જે કદખી શકીએ તે કામ! જોકે મેન્ટિસ્ટ્રેટો તેમને નહોતી કરી અંધારી કોટડીની મળ, કે નહોતી કરી પગે બેડીની સળ. બદમાશ કેદીને બીજાથી અવગ ગખવામાં આવે છે અને બેડી ચકાવવામાં આવે છે એમ શિગરતા મુજબ એમને બદમાશ પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યા. કદાચ આ બધાથી કાયર ચર્ધને ડગે અને માફી માગે તો! પણ ન એમના શરીરે માફી માગી, ન મને. શરીરનું વળન પપ ગતલ મધુ, દાંતનો રોગ લાગ પડ્યો અને માથા દુખવાનું શરૂ થયું. પણ એમના ઉધામનો પાર નહોતો. મર જોન મેફીએ હજી પોતાની કોશિશ છોડી ન હતી. જેલમાં ત્રાસ અને બહાગથી દબાણ એમ સામ અને દંડ બન્નેનો પ્રયોગ ચાલતો હતો. ધાગમલાના મુખ્ય ખાનબહાદુર અબદુર ગદીમખાનને મર જોને એક વાર જેલમાં ખાનમાહેજને મળવા મોકલ્યા, અને તેમની માથે એવો મંદેશો મોકલ્યો કે ઉનમાનગ્રાહીની શાળા લડે ગદે પણ પ્રાતર્માં પ્રવાસ ન કરવાનું વચન ખાનમાહેજ આપે એટલું બસ છે. એટલું વચન આપે તો તરત જ એમને છોડી દેવામાં આવે. ખાનમાહેજને એમ છૂટવાની કશી અગ્ગ નહોતી.

છૂટતો તો જે અમૂલ્ય અનુભવો એમને આ કાગવામ દરમિયાન મળ્યા તે ક્યાંથી મળત ?

એ કાગવાસમા જે મંકટ એમણે મહન કર્યું તેવાં મંકટ તો બીજાઓએ પણ મહન કર્યાં હશે, પણ એટલાં મંકટ વેઠતાં જતા મત્તનું પાવન ભાગ્યે જ બીજાઓએ એટલી કઠક રીતે કર્યું હશે બહાદુર કેદી તો એ હતો જ, પણ આફશાં કેદી પણ હતો. જેલના એક પણ નિયમનો ભંગ પોતે ન કરે એટલું જ નહિ પણ બીજા ભંગ કરે એ પણ એમનાથી સહન ન થાય. ન અમલદારો પાસે મહેરબાની માગે કે લે, ન પોતાની ખાતર એકે નિયમ ઢીસો કરવામા આવે એવી ધમ્મજ રાખે ધણી વાર જેલના અમલદારો પોતે અનેક છૂટો આપવાની માગણી કરે, પણ એઓ તેમને તેમ ન કગવાનો આગ્રહ કરે કેદીઓ અને પીળા પામડીનાળા વોડરો તો અનેક તેમનું ચક્કીનું કામ સર્ધ લેવા ધ-જે, પણ તે પણ એઓ ન માને તેમને વીનવીને કહે. ‘આ તો જુઠ્ઠાણુ થયું. તમે મારે માટે કામ કરો અને હું લખાતું કે મેં ૨૫ શેર આટો પીર્યો, એ કેમ બને ? એના કરતા તો હું જેલસાહેબ પાસે જ છદ ન મેળવી લઉં ?’

જેલગા તે કાળે — જેમ ચાલતું આવ્યું છે અને આજે પણ ચાલે છે તેમ — સારી રીતે લાયરુશવતો ચાલતી ગરીબ પોલીસ વોડરોનું ટૂંક પગારે પેટ ન ભરાય, કેદીઓને કાર્કિ છૂટો આપે, સજામાંથી માફીની લવામણુ કગાવે અને તેમની પાસે પૈસા કઢાવે. આ બધી વાતો ધીમે ધીમે જાનમાહેજના કાળે આવે. તેઓ કેદીઓને

બે ખુદાઈ ખિદમતગાર

પણ સમજાવે અને સરકારી પોલીસ વોડ રોને પણ સમજાવ. એક વાર એક કોન્સ્ટેબલે દયામણે મોટે કહ્યું: 'તમે કહો છો તે સાચું, પણ અમારો બચરવાજ માણસનો પેટ ખાડો કેમ પૂરાય?' ખાનસાહેબે ઉત્તર દીધો: 'એ ન જાણું. તું કરે છે એ પાપ કરે છે એ તો સ્પષ્ટ કે તું એ જાણે એટલે બસ છે.' બિચારો કોન્સ્ટેબલ પસ્તાયે અને રાજીનામું આપ્યું. હવે અમલદારોને માટે ચિંતા અસહ્ય થઈ પડી. ખાનસાહેબે કાંઈ પેલાની પામે સરકાર નોકરી તરીકે નોકરી છોડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો નોકરી છોડવાની સલાહ પણ નહોતી આપી, માત્ર પાપથી પે ભરવાનું છોડવાની વાત કરી હતી. પણ જેલના અમલદારે એ જાણતા હતાં પણ મરકારી નોકર ઉપર આવા પ્રકારને નીતિનો પ્રભાવ ખાનસાહેબનો પડે તે ક્યાં સુધી સાંખી શકે.

પરિણામે એમને એક પંજગ જલમાં ખસેડવામાં આવ્યા. એમને તો કાયદો જ થયો. મરહુમની જેલમાં તો સામાન્ય કેદીઓ જ સાથી હતા, પંજગની 'જેલમાં રાજદારી કેદીઓની સાથે એમને મુકવામાં આવ્યા. અહીં પણ ખાન અબદુલ ગફારખાનનો જીવનક્રમ પૂર્વવત ચાલુ રહ્યો. ત્યાં સામાન્ય કેદીઓને સમજાવતા, અહીં રાજદારી કેદીઓને પણ સમજાવવા મંડ્યા. પણ પેલા જાપડા અજણ અનાડીઓ તો એમને પૂજે અને એમનું સાંભળે, આ વિદ્વાનો એમનું શાનું સાંભળે? એટલે એમનામાં. એઓ થોડાકણ અજાણ્યા થયા. પણ એની એમને પરવા નહોતી. એ કાળની વાત કરતાં એઓએ મને કહેલું: "આપણા માણસોને મારી વાત ગમતી જ નહિ. હું એમને કહેતો કે.

એક વાર તમે મત્સના ટોચને પગથિએથી જીનવાં કે પછી ક્યાં જઈને બેમશે. એ કહેવાય નહિ, અને હું તો અનુભવે જોતો હતો કે જે લોકો અમમદારોની મહેરગાનીથી ન હોવાની ચીજો મેળવતા તેઓ આગળ જતાં આભિમાનો પણ ત્યાગ કરતાં ન મંકેમાતા.”

પણ હજી એક વાત આ જોવા અનુભવોની લખવાની રહી જાય છે. આખો મમય જ અનુભવોથી એટલો બધો ભરેલો હતો કે ખાનમાહેજ કોઈ લેખક હોત તો અનુભવોનું એક પુસ્તક લખત. પંજાબની જોશમા હિંદુ અને શીખ મિત્રોના ગાઢ મંબંધમાં એઓ આવ્યા આ મંબંધનો એમણે પૂરો લાભ ઉઠાવ્યો. એમના જ શબ્દો દાકુ “ગીતા મેં પહેલી વાર અહીં વાંચી અંધમાહેજ અને આશ્ચર્ય પણ પ્રથમ વાર અહીં વાંચ્યા પંધમંના અંધો ન વાંચું તો પંધમંને અને પંધમંને મમજી શી ગીતે શકું? પણ મારે જણાવવું જોઈએ કે ગીતા હું વાંચી મયો પણ મમજી ન શક્યો મેં એ બે ત્રણ વાર વાંચી, પણ કદાચ તે કાલે એ વસ્તુ મારી શક્તિની જ બહાર હતી એમ કહું — બુદ્ધિ-શક્તિની અને વૃત્તિની અન્નેની! ગીતા સમજ્યો તો ઠેક ૧૯૩૦માં જ્યારે આદામાનમાંથી પાછા આવેલા પંડિત જગતરામનો ભેટો થયો. એ તો ગીતાના ભારે ગસિયા હતા અને એમણે જ મને એનું રહસ્ય મમજાવ્યું.”

આ ઉપર નિયમપાલને લીધે એમનું નામ ‘મરહદના ગાધી’ પડ્યું એમ કહી શકાય. ગાધીજીને વિષે જેટલું જાણી શકાય એટલું તો તેઓ જાણતા હતા જ, તેમના મિદ્ધાન્તનું કડક પાલન કરતા હતા અને ગાધીજીનું નામ લેનારા સૌને

બે ખુદાઈ ખિદમતમાર

પણ મમજવે અને મરકારી પોલીમ લોડંગેને પણ સમજવે એક વાગ એક કોન્સ્ટેમલે દયામળે મોટે કશુ. 'તમે કહો છો તે સાચું, પણ અમારો બચવાન માણસનો પેટનો ખાડો કેમ પૂરાય?' ખાનમાહેએ ઉત્તર દીધો. 'એ હું ન જાણું તું કરે છે એ પાપ કરે છે એ તો સ્પષ્ટ છે. તું એ જાણે એટલે બસ છે.' બિચારો કોન્સ્ટેમલ પસ્તાયો, અને મગ્નતામું આપ્યું. હવે અમલદારને માટે સ્થિતિ અમલ થઈ પડી. ખાનમાહેએ કંઈ પેનાની પામે મગકારી નોકરી તરીકે નોકરી છોડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો, નોકરી છોડવાની મનાહ પણ નહોતી આપી, માત્ર પાપથી પેટ ભરવાનું છોડવાની તાન કરી હતી પણ જેવના અમલદારો એ જાણતા હતા પણ મગકારી નોકર ઉપર આવા પ્રત્યક્ષ નીતિનો પ્રભાવ ખાનમાહેમનો પડે તે ક્યા સુધી સાખી શકે?

ખનિશ્તાએ એમને એક પંજાબ જેવમા ખસેડવામા આવ્યા એમને તો કામદો જ થયો મગહની જેલમા તો મામાન્ય કેદીઓ જ સાથી હતા, પંજાબની જેવમા મગકારી કેદીઓની માથે એમને મૂકવામા આવ્યા અહીં પણ ખાન અમદુલ મકશાફખાનનો જીવનકેમ પૂર્વવત્ત ચાતુ રહ્યો ત્યાં મામાન્ય કેદીઓને મમજવતા, અહીં મગકારી કેદીઓને પણ સમજવવા મંજૂર પણ પેવા બાપડા અમલ અનાડીઓ તો એમને પૂજે અને એમનું માલજે, આ વિદ્વાનો એમનું શાનું સાલજે? એટલે એમનામા એઓ થોડાધણા અગખામણા થયા પણ એની એમને પગવા નહોતી એ કાગની વાત કગતા એઓએ મને કહેયુ "આપણા માણસોને મારી વાત ગમતી જ નહિ હું એમને કહેતો કે

એક વાર તમે માત્રના ટોચને પગથિયેથી ઊતર્યા કે પછી ક્યા જઈને મેમરો એ કહેવાય નહિ, અને હું તો અનુભવે જોતો હતો કે જે લોકો અમલદારોની મહેંગાનીથી ન લેવાની ચીજો મેળવતા તેઓ આગળ જતાં આલિમાનનો પણ ત્યાગ કરતા ન મંકોચાતા "

પણ હજી એક વાર આ જેવના અનુભવોની લખવાની રહી જાય છે આખો સમય જ અનુભવોથી એટલો બધો ભરેલો હતો કે ખાનસાહેબ ઠાઈ લેખક હોત તો અનુભવોનું એક પુસ્તક લખત, પંજાબની જેલમાં હિંદુ અને શીખ મિત્રોના ગાદ મંબધમાં એઓ આવ્યા આ મંબધનો એમણે પૂરો લાલ ઉઘવ્યો એમના જ શબ્દો ટાકું " ગીતા મેં પહેલી વાર અહીં વાંચી અંચમાહેજ અને બાઈબલ પણ પ્રથમ વાર અહીં વાંચ્યા પંધર્મના મંથો ન વાચું તો પરધર્મને અને પંધર્મીને મમજી શી રીતે શકું ? પણ મારે જણાવવું જોઈએ કે ગીતા હું વાંચી ગયો પણ સમજી ન શક્યો. મેં એ જે ત્રણ વાર વાંચી, પણ કદાચ તે કાળે એ વગર મારી શક્તિની જ બહાર હતી એમ કહું — શુદ્ધિ-શક્તિની અને વૃત્તિની અનોની ! ગીતા મમજ્યો તો ડેક ૧૯૩૦માં જ્યારે આગમાનમાંથી પાછા આવેલા પંડિત જગતરામનો બેટો થયો એ તો ગીતાના ભારે ગસિયા હતા અને એમણે જ મને એનું નહસ્ય મમજાવ્યું "

આ ઉપર નિયમપાલને લીધે એમનું નામ 'મગ્દફના ગાંધી' પડ્યું એમ ઠીક શકાય ગાંધીજીને વિષે જોદહુ જાણી શકાય એટલું તો તેઓ જાણતા હતા જ, તેમના મિહાન્તનું કડક પાલન કરતા હતા અને ગાંધીજીનું નામ લેનારા સૌને

બે ખુદાઈ ખિદમતગાર

એના પાલનનો ઉપદેશ દેતા હતા. આ જોશ દરમિયાન અદવાડિયે એક દિવસ ઉપવાસ કરવાની એમણે ટેવ પાડી એટલું જ નહિ, પણ એક દિવસ મૌન પણ ગ્રાખવા માંડ્યું. એટલે પછી 'મરહુમા ગાંધી' નામ પડે એમાં શી નવાઈ? મિત્રો અને પ્રશંસકોએ આપેલું આ નામ ટીકાકારોએ કંટાક્ષ-વૃત્તિથી ઉપાડી લીધું. બીજી તરફથી એમના જ પોતાના ધર્માંધ મુસલમાન ભાઈઓ એમને તિરસ્કારથી 'હિંદુ' અને એના કરતાં વધારે કડવાં નામ આપવા લાગ્યા, જેમ 'મનાતની'ઓ ગાંધીજીને અનેક નામો આપે છે તેમ.

ખિલાફતની લડતમાં એમણે મારી પેડે ભાગ લીધો એમ હું કહી ચૂક્યો છું, પણ પાછળથી 'કેટલાક' ખિલાફત કાર્યકર્તાઓનાં કામકાજ ન પર્મદ પડવાથી ખિલાફત કમિટી-માંથી એમને નીકળવાની ફરજ પડી. ૧૯૨૪-૨૬નો મમય હિંદુમુસ્લિમ વૈમનગ્યનો કંઠણમાં કંઠણ કાળ કહી શકાય, પણ તે વેળાનાં ઝેરવેર અને કડવારાથી બંને ભાઈઓ અસ્પૃશ્ય હતા. એમણે અનેક કિસ્માઓ મને એવા કહ્યા છે કે જેમાં આ કડવા કલ્હોમાં એમને ખેંચવાનો પ્રયત્ન થયો હતો, પણ તેઓ અચળ જ રહ્યા. એક વાર પોતે આ બાબતમાં અતિશય લામણીથી પોતાના વિચાર દર્શાવ્યા હતા: "હું માયાં ગણીને મજહબની કિંમત આંકતો જ નથી. મજહબની કિંમત તો વર્તનમાં છે. ઇસ્લામ એટલે અમલ, ઇસ્લામ એટલે ચક્રીન, ઇસ્લામ એટલે મુહબ્બત. અમલ, ચક્રીન અને મુહબ્બત વિનાનો માણસ મુસલમાન નામધારી લલે હોય, મુસલમાન નથી. એક જ અસ્લાહની બંદગી અને પાક કામો એટલું કોઈ પણ

માણુમને મોટા મેળવવાને માટે જ્ય છે એમ કુતનેદરીશમાં માફ લખેયું છે.”

અને છતાં દરેક મુમલમાન જેઓ મનાય છે તેના કૃતાં એઓ જગત્તે આજા મુમલમાન નથી. મમજાજા થયા પછી એકે નમાજ ખાન અજાદુલ મદદારખાને ઊડી નથી. અને મનુષ્યમાનને ભાર્ષ માનવાનો ઇસ્લામનો દુકમ એમની માફક પાળનાગ મુમલમાનો કોક જ હશે. મોટા ભાર્ષ પરદેશ અગિયાત વર્ષે ગાળી આવ્યા દેવાથી, અને અનેક પરમર્મી મિત્રોના ગાઢ મંમર્મથી તેમની ગદેશીમાં નાના ભાર્ષ જેવી દરકાર દેખાતી નથી, પણ પિતાની ધર્મવૃત્તિ અને શ્રદ્ધાળુ હૃદય તો બન્ને ભાર્ષઓમાં મરખાં જ છે. ધરુણ વાગ ગમ્મતમા મોટા ભાર્ષ કહે છે, ‘મારા તરફથી નમાજ માગ ભાર્ષ પડી લે છે.’ પણ ધર્મ કે નીતિને વિષે બેખવાઈ જેવી વસ્તુ એમના જીવનમા ક્યાંય ન ભાજવામાં આવે

ગાંધીજીના છેલ્લા ઉપવામ પછી તરત જ તેઓ વધારા આવ્યા હતા. એક વાગ ઉપવામની વાતે કૃતા મેં એમને ‘પૂછ્યું’. “કેટલાક મુસલમાનો ગાંધીજીના ઉપવામની વીકા કરતાં કહે છે કે એ સાચો ઉપવામ નથી, એ ઉપવામ તો ઇસ્લામની વિરુદ્ધ છે. ઇસ્લામને જે ઉપવાસ પર્મ છે તે તો જે પ્રકારના રોજ મુમલમાનો રાખે છે એ આ વાતમાં આપને કેટલું વજૂદ લાગે છે?” ભાર્ષઓએ જવાબ આપ્યો. “એ લોકો સાચો ઉપવાસ કેને કહે છે એ અમે સમજવા માગીએ છીએ” મેં મારી પાને પડેલા જાપા-માથી સમજાવ્યું કે એ લોકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે દિવમના

નિર્જળા ઉપવાસ કરવા અને સરજ ફૂળ્યા પછી તે જીગે ત્યાં મુઠ્ઠી ખાતુંપીતું એ ખરો ઉપવાસ છે.

ખાન અબદુલ મકસૂરખાન ચિડાઈને બોલ્યા : “એ નકામી વાત છે. જ્યાં ઓગસ્ટમાં ગાંધીજીએ માત ઉપવાસ કર્યા ત્યારે મેં પણ સાત પૂરા ઉપવાસ કર્યા હતા, અને શંકે માત્ર પાણી અને નમક લેતો. આજકાલ મુસલમાનો જે રોજ કરે છે એ જ સાચા ઉપવાસ છે, એમ કહેવું એ ઇસ્લામની હાંસી કરવા બરોબર છે. પેત્રબર સાહેબ શતદિવસ પૂરેપૂરા ઉપવાસ કરતા એ વિષે મને શંકા નથી. એમણે ગતના ખાવાની રજા આપી તે તો માણસની નબળાઈનો વિચાર કરીને. પેત્રબર સાહેબને ખોરાકની જરૂર ન પડતી, કારણ એમણે પોતે જ મમળખું છે તેમ આજ એમને ખોરાક મોકલતા હતા. એ ખોરાક સામાન્ય માણસને નથી મળતો, કારણ કે તેમનામાં બધાને વિશે એવો યકીન નથી, શ્રદ્ધા નથી. આ જે દીકા તમે મને મંજગાવી તે તો હું મૌન રાખતો અને ગીતા વાંચતો તેથી હું હિંદુ થઈ ગયો એમ કહેનારાઓની દીકા જેવી છે.”

એમૂના ધર્મવિચાર

પણ હવે મારે બન્ને ભાઈઓના ધર્મવિચારને એક પ્રકરણ આપવું ઘટે છે. ગયા પ્રકરણમાં પણ પ્રર્મજોપાત્ત હુ ઉદ્દેશ્ય તો કરી ચૂક્યો છું. જેવના પોતાના વર્તનમાં અને સાગ પછી બહાર છવનમાં ખાન અબદુલ મક્રાગખાને એક આદર્શ મુમલમાન તરીકે રહેવાનો કેવો પ્રયત્ન કર્યો છે તે આપણે જોઈ ગયા એ પ્રયત્નની પાછળ ધર્મના સ્વરૂપ વિષે એમનું માતૃ જ્ઞાન ગ્રહેલું છે એ જગ વિગ્તાન્થી આ પ્રકરણમાં જોશું એથી આપણને એ પણ મમજરી કે હિદુમુમલમાન એકેયના જબગદસ્ત દિમાયની એ ભાઈઓ કેવી રીતે ચર્ચ શક્યા છે.

એક વાર ગાધીજીએ મહેજે નાના ભાઈને પૂછ્યું : “મોટા ભાઈના પત્ની ખિસ્તી જ છે કે મુમલમાન થયા છે?” એમણે જવાબ આપ્યો “એ ખિસ્તી છે કે મુમલમાન એની મને ખબર નથી. એને કહી મુમલમાન બનાવવામાં તો આવ્યાં નથી જ એટલું કહી શકું” અને જે

બે ખુદાઈ ખિદમતગાર

ધર્મ પાળવો દોષ તે પાળવાની એમને મંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે એ વિશે પણ સંકા નથી. મેં તો કદી એમને એ વિશે પૂછ્યું નથી અને પૂછવાની જરૂર નથી લાગી. પતિ અને પત્નીને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની સ્વતંત્રતા શા સારુ ન હોવી જોઈએ? લમ કગવાથી ધર્મ બદલવાની શા સારુ જરૂર રહેતી હશે? માગ મોટા ભાઈનો છોકરો હમણાં લંડનની મેટ્રિક પમાર કરીને ઝોકમકડ ગયો છે. તે એક કાગળમાં લખે છે કે બીજા વિદ્યાર્થીઓ અને ખ્રિસ્તી માને છે અને તેમને યુ કહેવું એની તેને પોતાને મમજણ પડતી નથી !”

આથી ગાંધીજીને આશ્ચર્ય થયું તેમણે પૂછ્યું : “તમાગ ભાષીને વિશે જે કહો છો એ આશ્ચર્ય પમાડે છે. પણ આ વિચારો તમાગ અંગત જ કહેવાય ના? બીજા, ઘણા મુમલમાનો તો આવા વિચારના નથી એ જાણો છો ના ?”

“હું જાણુ છું, પણ એમ તો લાખમાં ભાગ્યે જ એક મુમલમાન કસ્ટોમરનું માથું ગદસ્ય જાણનાર મળશે. આ કારણે જ વખતોવખત આપણી વચ્ચે ઝઘડા થયા જ કરે છે, અને આર્થા અને હુમ્મ્યા માણસો ભોળાને ભમાવીને, લડાવીને પોતાનો અર્થ માથે છે. આજે તો આપણી સ્થિતિ એટલી દુઃખી પડેલી છે કે સરેજ મહેજ વાતમાં એકબીજાને આપણે ગાળો દઈએ છીએ અને એકબીજાની માથે વઢી મરીએ છીએ. એક નાનકટો મગજો દાખવેો આપુ ૧૯૩૦માં હું ગુજરાત જેલમાં હતો ત્યારે મેં એમ વિચાર કર્યો કે દિલ્લુમુમલમાનો એકબીજાને વધારે સમજ શકે

એમના ધર્મવિચાર

એ ખાતર હિંદુઓએ કુરાનેશરીફનો અભ્યાસ કરવો અને મુમલમાનોએ ભગવદ્ગીતાનો અભ્યાસ કરવો, અને બન્ને વર્ગ વિપયોના નિષ્ણાત માણસો પાસે લેવડાવવા. કેટલોક મમય તો આ વર્ગો હીક હીક આપ્યા, પણ ધીમે ધીમે એ વર્ગમાં જનારાઓની હાજરી એટલી ઓછી થતી ચાતી કે એ બંધ કરવા પડ્યા. છેવટે ગીતાના વર્ગમાં કેવળ હું રહ્યો અને કુરાનેશરીફના વર્ગમાં પણ એક જ લાઈ રહ્યા — જેમનું નામ તો આજે મને યાદ નથી આવતું. પણ આમ અમે જે છેવટ સુધી વળગી રહ્યા તે દીકા, નિગ્રહાર અને હામને પાત્ર થયા. હું તેમની નજરે ‘હિંદુ’ બની ગયો હતો, પેલા લાઈ ‘મુમલમાન’ બની ગયા હતા !

“પણ મારો તો ગીતાઅભ્યાસ ચાલુ રહ્યો, અને મેં જે ત્રણ વાર ગીતા વાંચી હું તમને કહી ચૂક્યો છું કે પંડિત જગતનામની પાસેથી હું એનું રહસ્ય મમળ્યો. દરેક ધર્મમાં તે તે ધર્મના અનુયાયીને એતન, આત્મામન અને શાંતિ મેળવવાની પૂરતી મામત્રા ગ્રહેલી છે એની મારી દૃઢ માન્યતા છે આ મત્તનો અસ્વીકાર એ આપણા ધણા-ખરા ઝઘડાનું મૂળ છે કુરાનેશરીફમાં સ્પષ્ટ વચનો છે કે દરેક પ્રજાને માટે આના બળગદાર કરનારા અથવા પેગામ લાવનારા મોકલે છે અને એ લોકો તે તે પ્રજાના પેગંમર બને છે. આ બળગદાર કરનારાઓના વચનો પવિત્ર ગ્રંથોમાં — પાક કિતાબોમાં — મચવાયેલા હોય છે, એટલે જે જે પ્રજાઓ પાસે આવી કિતાબ છે તે પ્રજાને ‘અહલે-કિતાબ’ કહે છે. આવા અહલે-કિતાબ (એટલે પવિત્ર ધર્મગ્રંથ જેમની પાસે છે એવા લોકો) કુરાનમાં યદ્દીઓને

બે ખુદાઈ બિદમતમાર

અને ક્રિસ્તીઓને માન્યા છે. પણ મહદીઓ અને ક્રિસ્તીઓના દરનાં દિલ્લો દાંડે ઓડે દરને અદલે-કિનાય છે એમ નથી.”

“પણ મુસ્લમાન મેગીઓ એમ નથી માનતા ના?”

“પણ નથી માનતા પણ એ વેદો અશ્રવ્યને વળે છે. કુનેઝરીકનાં વચનનું દારું જોતા નથી એ વચનમાં જે ભોંભોનાં નામો દાખાં છે એ ઉદાહરણ તરફ છે, નામોની મંપૂર્ણ માદી નથી. એ વચનમાં તો શુદ્ધ તત્ત્વ દર્શાવ્યું છે કે જે જે ભોંભોની પાસે પોતાના ધર્મ-અર્થ છે તે જ્યાં અદલે-કિનાય કરેલાય, અને મારી તો પૂરેપૂરી ખાતરી છે કે એ સંસ્થામાં ધર્મ-અર્થોને આધારે પોતાના વિચાર અને આચાર ધરનારી દરેક પ્રજાનો મમાવેશ થાય છે. હું આથી આશય જઈને કહીશ કે દરેક ધર્મના મૂળ આશરેનું નિર્દોષ એક જ છે, જેને આધારના મૂળ આકાર જુદા જુદા છે, કારણ કે જે ધર્મ જે ધરની ઉપર પ્રગટ થાય છે તે ધરનીની મહેક અને માધુર્ય મેગી શે છે.

“એક માદો દાખવો લઈએ. હજામ અને હિંદુ-ધર્મ બન્ને સ્વચ્છતા વિશે મંપૂર્ણ આગ્રહ રાખે છે, અવ્યવસ્થાના નિર્દોષ વિશે એ બે ધર્મમાં એક દોષ જ ન શકે એ ગ્રપ્ત છે, પણ આચારનો ભેદ છે. હજામ કહે છે કે સૂકા દાનજી વાપરો, હિંદુધર્મ પ્રમાણે તાજાં કાપેલાં દાનજી વાપરવાનો રિવાજ છે હિંદુધર્મમાં નિલ અને બને તો બે ત્રણ વાર આન કરવાની આગ છે, બ્યારે હસ્લામ કહે છે કે કાંઈ નહીં

એમના ધર્મવિચાર

કરે. આ શું બતાવે છે? એટલું જ કે હિંદુધર્મ મિથુ ગંગાની 'સુજાલા' જમિમા પ્રગટ થયો, અને ઇસ્લામ એવી મસ્જીમિમા પામ્યો કે જ્યાં દહાડાના દહાડા સુધી પાણીનું દીપુ મેળવવાના મામા પડતા હતા પણ એનો એ અર્થ થોડો જ થાય છે કે મુમનમાનો દરગેજ સ્નાન કરે અને તાજ દાતણ વાપરે તો મુમલમાન મગી જાય છે, અથવા ઇસ્નામની વિરુદ્ધ વર્તે છે? દરેક ધર્મ જે જે પ્રજા અને જે જે મનગો વચ્ચે ઉત્પન્ન થયો તે તે પ્રજાની અને તે તે મનગોની જરૂરિયાતને પહોંચી વળ્યો, એટલે આચારભેદને પૂરેપૂરો અરમાશ છે એટલે હ તો મા-માયે તો કોઈનું ધર્મો તરફ કવવાનો પ્રયત્ન જ ન કરું આખા જગતનો એક ધર્મ થશે એવો મમય કોઈ દિવસ આવવાનો નથી હોય પ્રજાએ પોતપોતાના ધર્મમાથી પોણું મેળવતું નહ્યું, એક પ્રજા બીજાના ઉપ પોતાનો ધર્મ લાદવા માગે એ નિર્ધાર છે.

આ વચનોમા જે પંધર્મમહિષજ્ઞતા જ નહિ પણ પંધર્મ મિથે આજ નહોતો છે તે હિંદુમુખ્યમ ઐક્યના શુદ્ધ ઉપામકને શોભે અવો છે એનો જ પ્રચાર કરનાનો બનને ભાઈઓ જ્યાં જ્યાં ગયા છે ત્યાં ત્યાં પ્રયત્ન થો છે આનો કોઈ એવો અનર્થ ન કરે કે હિંદુમુમનમાનના આચાર જુ. એટલે હિંદુમુમનમાનને દરેક નાતમા ઉત્તર દિશા જ હોય આને તો પાણી જેવી પવિત્ર વસ્તુમા પણ 'હિંદુ પાણી' અને 'મુમનમાન પાણી' એમ ભાગ પડ્યા છે રૂશને ઝટકને આ ખૂંચો કાન અને હૃદય ચીરે છે, અને આ ભાઈઓએ એ વાતનો જ્યાં જ્યાં ગયા લા લા વિગધ

બે ખુદાઈ ખિદમતગાર

અને ખ્રિસ્તીઓને માન્યા છે. પણ યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓના કરતાં હિંદુઓ કાર્ધ ઓછે દગ્ગે અદલે-કિતાબ છે એમ નથી "

" પણ મુમવમાન મોલવીઓ એમ નથી માનતા ના? "

" ધણા નથી માનતા. પણ એ લોકો અક્ષગર્ચને વળગે છે. કુમનેશરીકનાં વચનનું હાર્દ જોતા નથી. એ વચનમાં જે લોકોનાં નામો દીધાં છે એ ઉદાહરણ તરીકે છે, નામોની મંપૂર્ણ યાદી નથી. એ વચનમાં તો શુદ્ધ તત્ત્વ દર્શાવ્યું છે કે જે જે લોકોની પામે પોતાના ધર્મ-ગ્રંથો છે તે બધા અદલે-કિતાબ કહેવાય, અને મારી તો પૂરેપૂરી ખાતરી છે કે એ મંશામા ધર્મગ્રંથોને આધારે પોતાના વિચાર અને આચાર ધડનારી દરેક પ્રજાને મમાવેશ થાય છે. આથી આચાર જઈને કહીશ કે રેક ધર્મના મૂળ આધારબૂત મિલનિ એક જ છે, જોકે આચારના મધુલ આકાર જુદા જુદા છે, કાંણ કે જે ધર્મ જે ધર્મી ઉપર પ્રગટ થાય છે તે ધર્મીની મહેક અને માધુર્ય મેળવી લે છે.

" એક માલો દાખવો લઈએ. હવ્વામ અને હિંદુ-ધર્મ બંને સ્વચ્છતા વિષે મંપૂર્ણ આમદ ગમે છે, સ્વચ્છતાના સિદ્ધાત વિષે એ બે ધર્મમાં બેદ હાર્દ જ ન શકે એ સ્પષ્ટ છે, પણ આચારનો બેદ છે. હસ્તામ કહે છે કે સૂકાં દાતણ વાપરે, હિંદુધર્મ પ્રમાણે નાનં કાપેલાં દાતણ વાપરવાનો ગિવાજ છે. હિંદુધર્મમાં નિલ અને બને તો બે ત્રણ વાર આન કંચવાની આચાર છે, જ્યારે હવ્વામ કહે છે કે કાર્ધ નહિ તો આવાડિયે એક વાર "

એમના ધર્મવિચાર

કરો. આ શું બતાવે છે? એટલું જ કે હિંદુધર્મ મિથુ ગંગાની 'સુગંધા' ભૂમિમાં પ્રગટ થયો, અને ઇસ્લામ એવી મરુભૂમિમાં પાક્યો કે જ્યાં દહાડાના દહાડા સુધી પાણીનું દીપ્ત મેળવવાના મામા પડતા હતા. પણ એનો એ અર્થ થોડો જ સાચ છે કે મુમલમાનો દરેજ સ્નાન કરે અને તાન્ત્ર દાતણ વાપરે તો મુમલમાન મટી જાય છે, અથવા ઇસ્લામની વિરુદ્ધ વર્તે છે? દરેક ધર્મ જે જે પ્રજા અને જે જે મંત્રેગો વચ્ચે ઉત્પન્ન થયો તે તે પ્રજાની અને તે તે મંત્રેગોની જગત્ચાતને પહોંચી વળ્યો, એટલે આચારભેદને પૂરેપૂરો અવકાશ છે એટલે હું તો માનું છું તો કેઈનું ધર્માત્મ કંવાનો પ્રયાન જ ન કરું આખા જગતનો એક ધર્મ દશે એવો મમય કેઈ દિવસ આવવાનો નથી. દરેક પ્રજાએ પોતપોતાના ધર્મમાંથી પોતાણું મેળવવું હતું, એક પ્રજા બીજાના ઉપર પોતાનો ધર્મ લાદવા માગે એ નિઃશંક છે."

આ વચનોમાં જે પંધર્મમહિષણના જ નહિ પણ પંધર્મ વિશે આજ નહોતો છે તે હિંદુમુખ્યત્વે એમના શુદ્ધ ઉપાસકને ગોઠે એવો છે એનો જ પ્રચાર કરવાનો બંને ભાઈઓ ત્યાં ત્યાં ગયા છે ત્યાં ત્યાં પ્રયત્ન કર્યો છે. આનો કાર્ક એવો અનર્થ ન કરે કે હિંદુમત્સરમાનના આચાર જુદા એટલે હિંદુમુલમાનને દરેક વાતમાં ઉંચા દિદાણ જ દોષ આજે તો પાણી જેવી પવિત્ર વસ્તુમાં પણ 'હિંદુ પાણી' અને 'મુસલમાન પાણી' એવા ભાગ પડ્યા છે. રોશને રોશને આ બૂચો કાન અને હૃદય ચીરે છે, અને આ ભાઈઓએ એ વાતનો ત્યાં ત્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં વિરોધ

જે ખુદાઈ ખિદમતનાર

કયો છે “હિંદુ કે મુમલમાન એકબીજાના હાથનું સ્વચ્છ પાત્રમા ભરેલું સ્વચ્છ પાણી પીએ એમા કોઈ હિંદુ-મુમલમાનને શા માટે વાધો દોષ એ અમે મમદુ જ નથી સકતા”

હતા આ જાનતમા પણ બળાતકાન્તી વાત ન હોય બન્ને ભાઈઓમા મામાની લાગણીને માટે એટલો બધો આદર રહ્યો કે કે ઠાઈ પણ પ્રમારનો બળાતકા એઓ મહન નથી કરી શકતા ૧૮૨૨મા કેનગાઝીખા જેલમા ખાન અબ્દુલ ગફારખાન હતા તે વેળાના કટલાક સ્મરણો તો તું આગળ આપી ગયો અહીં પ્રસ્તુત પ્રશ્ન મનઘમા એક સ્મરણ આપલું અરથાને ન ગણાય નિરામિપાહારી હિંદુ મિત્રોની લાગણીને માન આપીને ખાનગાદેમે મામનો લાગ કીધો હતો હ સાત માસ પછી એમની તબિયત બહુ લથડતી જોઈને ડાક્ટરે મલાહ આપી તમારે તમારા ખોરાકમા મામ દાખલ કરવું જ જોઈએ, નહિ તો તમે તમારા મધા ફાત ખોઈ બેસશો’ ડાક્ટરની સલાહ ખાન સાહેબને ગળે ઊતરી પણ મામ રાધવું ક્યા? સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કહ્યું ‘મામાન્ય રસોડામા ખાનસાહેબે માનપૂર્વક ઇનકાર કર્યો અને કહ્યું ‘જે જીદુ રસોડુ કેરીને પકારી આપી શકે તો ભને નિગમિપ રસોડામા મામ પકાવવામા આવે એ મને ન યોસાય’ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ એમનો આગ્રહ સમન્યા અને તેને વશ થયા પણ દુ ખની વાત એ છે કે એમણે આ મજેગોમા બીજાની લાગણીનો આટલો ખ્યાલ રાખીને મામ ખાવાનું શરૂ કર્યું તે કેટલાક શીખ અને હિંદુ ભાઈઓ સહન ન કરી શક્યા, જોકે તેમાના કેટલાક તો ચોરીથી

એમના ધર્મવિચાર

મામાદાગર જતા પણ ન અચકાતા ! દુખથી ખાનમાહેળે મને કહ્યું ‘આ ભેદને મને નાસ જટતો આપણે આવી નાની નાની માનતમા એકબીજાની લાગણી સલાળી લેતા ન સીખશું તો હિંદુમુનમાન ઐક્ય કળતા તો જુગ જશે !’

ખાનમાહેળે પોતે તો પોતાના જીવનમા આ સદ્ગત પ્રેમસૂત્ર વણી લીધેલું છે ૧૮૩૨મા ખાનમાહમને ત્યાં જ્યારે દેવદાસ મહેમાન હતા ત્યાર તેમના ધર્મમા બિલકુલ મામ રૂઢાણું જ નહિ આપ્તુ કુટુંબ દલ પહર નિવસ મામ વિના રહ્યું જમનાનાલજને ત્યાં જ્યાં તેઓ નણ ચાર મામ મહેમાન રહ્યા ત્યારે એક બે રાત્ર તેમની તપિયત લથડી મુમર્જા એ-મે દાક્તરોએ તેમને તપાસીને મામાદાગરની મનાહ આપી ગાધીજીએ તેમને કહ્યું કે કેઈ મુમક્ષમાન સન્નજનને ત્યાંથી મામ પકારીને મગાવવાની મહેનાઈથી વ્યવસ્થા ધર્મ શરૂ પાડે પણ નેઓ એકના બે ન થયા ગમે તેજુ મટેલું કેમ ન દોષ જમનાનાલજના જેવા પ્રેમજીવના ધર્મમા મામાદાગર ન જ ધર્મ રાકે

આજની કંઠણ પરિસ્થિતિમા હિંદુમુનમાન ઐક્ય વિષે તેમને ધણી વાર લૈણિક નિનસા થાય છે પણ એ ઐક્ય થવાનું છે એ વિષે એમને ડરી શક નથી એને માટે ધણુ સહન કરવું પડે અને જન્મે કેમના નેતાઓએ આતિમ સીમા સુધી બલિ નાની તૈયારી નથી પડશે એમ એઓ વારવાર કહે છે જ્યાં જાય છે ત્યાં જન્મે લાઈઓ પોતાના વિચારો પોતાના ધર્મબધુઓને મલગાવતા ચૂતા નથી, અને ધણી વાર એમને આને લીધે અગપામણા થવું પડે છે

ઝે ખુદાઈ ખિદમતમાર

૧૯૩૪ના આખરના મહિનાઓમાં તેઓ દારૂબાગ જેલમાંથી છટી જમનાજીવણના મહેમાન તરીકે વર્ધા રૂત્ના હતા. ઝે દરમિયાન તેઓ દેટલેક સ્થળે ખુમાફરી કરવા ગયા હતા. ત્યાં તેમણે હિંદુમુમલમાન અંક્યના પ્રશ્ન મિવાય કશી વાત કરી ન હતી, અને અનેક મગજેમાં ધગ ધાસી બેઠેલું વૈમનમ્ય મટાડવાનો મતલ પ્રયત્ન કર્યો હતો. પોતાના પ્રવામનું વર્ણન આપતાં એક વાર નાના ભાઈ કહેઃ

“ — જ્યાંએ જમે ગયા ત્યાં અમને એક મોક્ષવી મળવા આવ્યા હતા. હિંદુમુસ્લિમ અંક્યની મિથ્યા વાતો શી કરો છો, એમ કહીને એમણે મને હપકો આપ્યો. મેં એમને મમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એટલે એમણે મને મમળવ્યું : ‘આ શું પાણી વયોવો છો? એ ખૂતપગ્ગનો (મૂર્તિપૂજકો) માથે આપણો મેજ ન ખાય. એમની માથે મેજ માધવાની વાત કરવી એ મને તો ઇસ્લામની વિરુદ્ધ લાગે છે.’ મેં એમની આંખ ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એમને કહ્યું : ‘એ ખૂતપગ્ગનો છે, તો આપણે શું છીએ? આપણે ક્યારેને પૂજ્યો છીએ તે શું છે? એ લોકો પણ એક જ ઈશ્વરને પૂજે છે તો એમને ખૂતપગ્ગ કહીને શા મારું નિંદવા? અને હિંદુમુસ્લિમ ઇતેહાદ (અંક્ય) ન થાય તો તે તમે જે વાતો કરો છો એવી વાતોથી જ ન થાય. શુદ્ધ પ્રયત્ન કરીએ તો તે કદી મિથ્યા નથી થવાનો; માત્ર આપણાં દિલ માફ હોવાં જોઈએ. ભુઓ પેલાં ખેતરો. હાં જે બીજા પક્ષાં છે તે તો આજે માટીમાં દળાયેલાં છે, એનું પરિણામ કશું દેખાતું નથી. પણ થોડા વખત પછી એમાંથી અંકુર ફૂટશે અને સમય થતા આખું ખેતર પાકથી જીભરાશે. દરેક શુભ

એમના ધર્મવિચાર

દાયને વિશે શુભ પ્રયત્નનું એવું જ સંસ્કારને આવવાનું છે.”

બીજો ઠેકાણે એક હિંદુ બાપનો મુમલમાનો, અધિપતિ : એમને મળવા ગયો હતો. તેણે પણ લગભગ દિવસે જાણીતો હતો. એના શબ્દો કંઈક આ જતાના હતા : ‘હિંદુઓનો વિશ્વાસ ગાંધીની તમે વાત કરો છો પણ તમે શિવાજીની વાત ભૂલી જતા લાગે છે !’

મોટા ભાઈએ અધિપતિ આજેબને જવાબ વાળ્યો : “એટલે શિવાજીને તો તમે ઓળખતા લાગે છે ! વારુ, ત્યારે જુઓ, કોઈ હિંદુ આવીને કહે કે ઔરંગઝેબ કેવો હતો, મુમલમાનોનો વિશ્વાસ કવવામાં શો લાલ, તો તમે શું કહેશો ? અરે ભાઈ, શિવાજીએ ગયા અને ઔરંગઝેબે ગયા, આજે તેમની શી વાત કવવી ? આજે તો હું જુલુ છું, તમે જુવો છો, મહાત્મા ગાંધી જુવે છે. મહાત્મા ગાંધીનો વિશ્વાસ થાય કે નહિ, કહો ભોઈએ ? ને એઆ વિશ્વાસપાત્ર હોય તો કશી ચિંતા નથી ને હું અને મારો ભાઈ વિશ્વાસપાત્ર હોઈએ તો હિંદુઓને કહી શકશું કે ચિંતા ન રાખશો. કોઈ કોમના તમને પર્મદ ન હોય તેવા નામે લઈને પછી તે ઉપજી આખી કોમની વિશ્વાસપાત્રતા વિશે અનુમાન ન બાધો. કોમના સાગમાં સાગ પ્રતિનિધિથી જ કોમની કિંમત આકે.”

હરિજનમેવાની આપણી પ્રવૃત્તિથી કેટલાક શ્રિંગીઓ અને મુમલમાનો ચિડાય છે. બન્ને ભાઈઓને એ પ્રવૃત્તિની કલ્યાણકારિતા વિશે શંકા જ નથી. “મહાત્માજી, તમારી હરિજનપ્રવૃત્તિ વિશે પણ અમે ઠીક ઠીક ટીકા સાંભળી છે.

એ ખુદાઈ ખિડમતનાર

આપે ૧૬૩૨મા વડા પ્રધાનના કેમી ચુકાદા મામે ઉપવામ કર્યા અને ચેગવડાનો કંગર થયો તે વિશે પણ અમે ધણી દીકાઓ માંજણી છે કેટલાક તો કહેતા કે ગાંધીજી પણ દરે કેમપરચ્છ થઈ ગયા આ દીકા તદ્દન અંગેગર છે એમ અમે હમેશા માનતા આવ્યા છીએ અને એનો વિરોધ કર્યો છે. અમને તો આ આખી પ્રવૃત્તિ શુદ્ધ માનવદયાની લાગે છે, પોતાના જ ધર્મભાડુઓને અગૃહ્ય ગણવા એ ક્યાની વાત? અમને તો તમારો એ ઉપવામ બહુ પર્મદ પડ્યો, અમે તમને લાગે તો પણ કર્યો હતો અને તેનો જવાબ પણ તમે આપેલો — જોકે એ જવાબ અમને મળતાં અનેક દહાડા થયેલા તે નોખી વાત છે." એમ કહીને બન્ને ખડખડ હસ્યા બન્ને ભાઈઓનો તો તો ગાંધીજીને આપી શકાયો, પણ ગાંધીજીનો જવાબ ભાઈઓને પહોંચાડતા પહેલાં એના ઉપર અનેક મસ્કાગેની જડો હતી એટલે દિવસો વીતે એમા શી નવાઈ!

પણ એ તો સહેજ વિધાનગ મધુ એમને ઉપવામ ગર્યો એટલું જ નહિ, પણ બન્નેયે તે મમથથી મામ છોડ્યું અને દોઢ બે વર્ષના ખાડીના જેતવાસ દરમિયાન તેઓ મામને કદી અજા નહિ। જેન બહાર પણ એમણે એ જ આદત ગળી છે, મિનાય કે બહાર બ્યારે તેઓ મામાહારી કુટુંબમા મહેમાન હોય છે અથવા બ્યા અચાનક જઈ ચડે છે અને એ જ આહાર હોય છે ત્યા તેઓ મામાહાર કરી લે છે અબદુલ મકશ્સરખાને તો હેલા ઉપવામ દરમિયાન ઉપવાસ કરેતો એટલું જ નહિ, પણ ત્યાગથી ચાતો પણ ત્યાગ કર્યો ત્યાગ અને સંમમ ઉપર

એમના ધર્મવિચાર

જ એમણે પોતાનું જીવન ધડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને આવી રીતે જ્યારે જ્યારે પ્રમંગ મળ્યો છે ત્યારે ત્યારે તેમણે પોતાના ત્યાગમાં કાંઈક પ્રગતિ કર્યા છીધી છે. એક વાર મને કહે: ‘આનો હું ભારે શોખીન હતો, ન મને ત્યારે માથું દુખતું અને જ્યારે લેતો ત્યારે અનેક પ્યાલા લેતો, પણ અજબ વસ્તુ છે કે જ્યારે હું ઉપવાસ કરું છું ત્યારે એની તલબ જ નથી જાહેતી. આ છેલ્લા ઉપવાસ દરમિયાન મેં એ જોયું કે તરત જ વિચાર થયો કે હવે એ છોડવી.’ આ બધા મંચમોથી એમનું શરીર ધસાયું છે અને મોટા બાઈ ધણી વાર દહે છે કે એઓ બધું વધારે પડતું કરી રહ્યા છે. મોટા બાઈની ચિંતા સ્વાભાવિક છે, કારણ જોનું વજન એક વાર ૨૨૦ રતલ હતું તેનું વજન આજે ૧૬૦ હશે, અને ૬૫ ફીટ ઊંચાઈવાળા પકાણુનું આટલું વજન એ કાંઈ જ ન કહેવાય.

પણ આ વળી ખીજી વિષયાન્તર થયું ઇસ્લામનો અર્થ જ એમનો મંકુચિત નથી, અને ઇસ્લામની સેવાના ગર્ભમાં દેશની સેવા, આવી જ જાય છે, એ વસ્તુ એમણે પોતાનાં અનેક ભાષણોમાં સ્પષ્ટ કરી છે. સન ૧૯૩૧થી મને એમનો પરિચય થયો. તે વેળા મેં એમનાં જે ભાષણો સાંભળ્યાં હતાં તેનો અને આજે ચાર વર્ષ પછીનાં ભાષણોનો ‘ધ્વનિ એક જ છે. ૧૯૩૧માં બારડોલીમાં પ્રવાસ કરતાં એમણે મુસલમાનોને ઉદ્દેશીને જે શબ્દો ઉચ્ચારેલા તે મુસલમાનોએ હૃદયમાં કેતરી રાખવા જેવા છે:

“મહામહાનું નામ માલગતાં ગારા મુમલમાનભાઈઓ ચોકે છે. શા આડુ ચોકતા હશે? મહાસલાએ મુસલમાનોનું શું બગાડયું? મહાસલાના નિયમો જુઓ, બંધારણ જુઓ,

જે ખુદાઈ ખિદમતમારં

કાયદાકાનૂન જુઓ. એ મહાસલા હિંદુની છે એમ બતાવનારી એક પણ વાત એમાં દેખાય છે ખરી? મહાસલાનો હેતુ ગુલામ પ્રજાને મુક્ત કરવા સિવાય બીજો કંઈ છે? મહાસલાનો હેતુ બૂખ્યાનાં પેટ ભરવાનો, નાગાને ઢાંકવાનો અને પીડિત અને દલિતને ત્રાસમાંથી બચાવવા સિવાય બીજો છે? હવે મહમદ પેગંબર સાહેબનું જીવન જુઓ, ઇસ્લામની તવારીખ જુઓ. પેગંબર સાહેબનું જીવન મઝલૂમો (જેના ઉપર જુલમ થાય છે તેવા) ના રક્ષણને માટે, તેવાને છોડવવા માટે હતું; મઝલૂમોને મુક્ત કરવાને માટે, નાગાને ઢાંકવા માટે, બૂખ્યાનું પેટ ભરવાને માટે રસૂલેખુદા પેદા થયા એને વિશે શંકા છે? ત્યારે મહાસલાનું કામ એ તો પેગંબર સાહેબના કામના જેવું છે. તેનો તિગ્ગકાર જો? બિલકુલ મુમલમાનોએ તો સ્વરાજની લડતને મોખરે રહેવું જોઈએ.

“અને મુસલમાનો શું લડતમાં લાગ લઈને હિંદુઓ ઉપર પાડ કરે છે? કે હિંદુઓ મુમલમાનો ઉપર પાડ કરે છે? જરાય નહિ. સ્વરાજની જૂખ મુસલમાનોને નેટલી છે તેટલી જ હિંદુઓને હોવી જોઈએ, નેટલી હિંદુઓને છે તેટલી મુમલમાનોને હોવી જોઈએ. અમલદારવર્ગ આપણને લડાવી મારે છે. અમને કહે છે કે હિંદુઓ સુશિક્ષિત છે, ધનવાન છે, રાષ્ટ્રીય લાવનાવાળા છે; એ હિંદુઓ તમારી ઉપર ગજ કરશે એમનાથી ચેતો; તમને કહે છે કે આ અશ્ધાન બહાઉથી ચેતજો! એ લોકોને હું કહું છું કે જિંદગી ગુલામીમાં જ કાઢવાની હોય તો ફરના દુરમનની ગુલામી કરતાં આ નજીકના દુરમનની ગુલામી શું ખોટી?”

ખુદાર્થ ખિદમતગારો

પૂરેપૂરી ત્રણ વર્ષની સજા ભોગવ્યા પછી ખાનમાહેજ તો પોતે જે કામ કરતા હતા તે જ કરવા લાગ્યા — ગાંધીય શિક્ષણ મહાજનસુધારો ઇત્યાદિ કામ તો જેલમાં ગયા તે પહેલા તેઓ જે કરતા હતા તે જ કરવા માડ્યું, પણ દેશના બંધાવેના મંત્રેગોમા મુકાબલે તેમના કામને કંઈ ન રહ્યો ૨૦ વર્ષે તેઓ મહામહામા તો જતા જ, અને પ્રાતમા ફરીને લેકિને જાગૃત કરતા પણ આપણે ૧૯૩૦ મુધી તેમને જાણતા નહોતા, કારણ તેમની સાદાર્થ અને તેમની મૂંગામૂંગા કામ કરવાની શક્તિને લઈને તેઓ બહુ છાપે ચડ્યા નહોતા ૧૯૨૧મા સ્થાપેલી આઝાદ શાળા તેમના કારાવાસ દુરખ્યાન પણ બરોબર ચાલતી હતી અને ૧૯૩૨ મુધી એ સગમ રીતે ચાલી ૧૯૩૨મા તો દેશમાં ગાંધીય શિક્ષણમાં કે બીજા માર્ગ પણ પ્રદેશમાં કામ કરનાર નાના મોટા કાર્યકર્તા ઠાણ મુકાબલી ખાનમાજી બચ્યા હતા? એટલે એના બધા શિક્ષકો જેલમાં ગયા અને

જે ખુદાઈ ખિદમતગાર

ગૃહનાત વિદ્યાપીઠની જેમ એ ગંરથા પણે બધ મર્ધ. પણ આ દન વર્ષના ગોળા દગ્ગિયાન જે પદાણો એમાં શિક્ષક અને ગિ'ય તરીકે કેળવવા તેઓ જ ખાન અમદુલ મદદગાર ખાનને એમના ગચનાતમક કામમા મદદ દગ્ગારા થઈ પડ્યા એ કાર્યકર્તાઓનું એક નાનકડું મંડળ આપોઆપ બની ગયું હતું, અને ૧૯૦૬મા એને સ્થાયી અને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપવાનું ખાનમારેબને સૂઝતા એ મંડળનું નામ 'ખુદાઈ ખિદમતગાર' બન્યું ખુદાના ગંદને મંડળનું ખીન્નું નામ આપવાનું ન વઝયું હાન્નાની એવા માગ્ગતે જ ખુદાની ખિદમત કરનારને આના કરતાં વધારે કુકું નામ કયું જડે? જગતમા જન્મીને જે વસ્તુ મનુષ્યમાત્રે કરવાની છે તે વસ્તુ કરનાર તરીકે પોતાને વર્ણવવામા નથી અભિમાન કે નથી બઝાઈ ખિદમત — એસ — નામમા જ બઝાઈ નથી તે ખિદમતગાર — એવક — નોકરમા ફેની બઝાઈ દોય? મંદાએ પટેલા મીગબાઈ જેરી પ્રભુપ્રેમ દીવાનીએ ગિદિધારીનાની આકર નહેવાની આર્ત વિનતિ કરી હતી દુઆમમા મોટમોટા પીના અને ઓઝિયા પોતાને 'ફકીર' ટેરવાવવામા અને 'ખાદીમ' કે 'બંદા' કહેવડાવવામા ગોન્વ માનતા એવા જ આ જમાનાના આ ફકીરે પોતાના મંડળનું 'ખુદાઈ ખિદમતગાર' નામ આપ્યું આના કરતા વધારે માર્થ, સૂચક, જવાબદારીનું મતલ જાન કરાવનારું, અને નમ્રતાભરેલું ખીન્નું કયું નામ હોઈ શકે?

આ મંડળનું કામ આજ્ઞામા કેવળ મમાજસુધાનનું હતું — પદાણોને ચોરીડાકા કરવામાથી માણમાઈમા વાવવા

ખુદાર્થ ખિદમતગારો

શરાબ જેની આદતો છોડાવવી, લગ્નક્રિયા અને બીજી ક્રિયાઓનો ખર્ચ ઓઢો કરાવવો ઇલાદિ ૧૯૨૬માં એ મંડળને વ્યવસ્થિત રૂપ અપાતા એની પ્રવૃત્તિ વધારે વ્યાપક બની અને મહાનબાની મધી પ્રવૃત્તિ એ એની પ્રવૃત્તિ ઘર્ષ ખુદાર્થ, ખિદમતગારો તે તો ખુદાર્થ ખિદમતગારો જ રહ્યા, પણ તેમને વગોવનાનઓએ તેમને 'રેડશટ' લાવ ડગલીવાળા નામ આપ્યું લાવ ડગલીવાળા તર્ગદં રશિયાના બેશોવિસ્ટો અને મામ્મવાદીઓ તો જગબહેર હતા જ, આમને એ નામ માથે લેડી દર્ષને નાહકના અગખામણ કરી દેવામાં આવ્યા. રશિયામાં લાવ ડગલી ખામ પમંદ કરવામાં આવી હતી લોકોની પિચકારીઓ ઉડાવતા એ લોકો ડગતા નથી એ વાત પણ એમાંથી પ્રતીત થાય છે પણ આ ખુદાર્થ ખિદમતગારની લાલ ડગલીઓ તો તેમની ગરીબીના ચિહ્ન સિવાય બીજું કશું ન હતું એ લોકોનો પોશાક પ્રથમ તો સ્વચ્છ મફદ ખાદીનો હતો પણ ગરીબ પદાર્થો ખાદીને હમેશા ઘોવાનો ખર્ચ ક્યાંથી કાઢે? એટલે એને કાંઈ મેવખાઉ રંગે રંગવાનો નિશ્ચય થયો અને ઘેરો જેરુઓ રંગ જે ગમે ત્યાં મળી શકે તે પમંદ કરવામાં આવ્યો ખાન લાર્થઓ મને કહેતા હતા કે મૂળ એક પદાર્થ પોતાના ઘરમાં જ પોતાના કપડા એ રંગે રંગીને આવ્યો તે મૌને રુખ્યો અને તે રંગનો લેખામ સ્વીકારવામાં આવ્યો પણ સરદદ ઉપગના અગ્રેન્નેને તો રશિયાનો ખહાઉ ન્યા ત્યાં એટલો બધો દેખાતો હતો કે 'ખુદાર્થ ખિદમતગારો' જેતુ મધુર નામ ન મમજી, અથવા મમજવાની દરકાર ન કરી, તેને 'લાલ ડગલીવાળાઓ'નું તોજકું નામ આપ્યું.

બે ખુદાઈ ખિદમતગાર

૧૯૩૦મા મહામલાનો કાર્યક્રમ — પગ્દેશી દાપડનો અદ્વિધાન, અને તેની દુકાનોની અને દારતાડીની દુકાનોની ચોક્કસો મુખ્યત્વે હોયો. રોગત જાગવવા માટે અને ડેર ટેર મંડળની શાખા જવાને માટે ખિદમતગારોને રોજ લરકરી રીતે ડિલ કરાવવામા આવતી, વાળી કૂચ કરાવવામા આવતી, અને લરકરી તાલીમ અપાતી લગ્નજી જેના હાડે-હાડમા છે એવી કદાવર કેમને લરકરી તાલીમ એ સ્વાભાવિક વસ્તુ હતી પણ ખાન અબદુલ ગફારખાને લરકરી તાલીમને અંગે જે એક આવરવકાં વસ્તુ તેનો પ્રથમથી જ ત્યાગ કર્યો લાડી સુધ્ધા કાર્ક પણ પ્રાગના હથિયારોની મનાઈ હતી મંડળમા સ્વીકારવામા આવતા પહેલા તેમને નીચેની પ્રતિજ્ઞા લેવી પડતી હતી

૧ ખુદા, કેમ અને દેસની વફાદારી અને ખિદમતની,

૨ અહિંમાની

૩ પગાઝ વિનાની ખિદમતની,

૪ નિર્ભયતાની અને આત્મખવિદાનની

૫ વ્યમન વિનાના શુદ્ધ જીવનની

આ ખુદાઈ ખિદમતગારોની ૧૯૩૦થી ૧૯૩૩ સુધીની સાચી અને મપૂર્ણ કથા આપવી, આગે તો, લગભગ અશક્ય છે એમની ઉપર ગુજરેલા ત્રાસની અનેક વાતો અનેક હારે આપણે ઠાને આવી છે, અને તે પણ સરકારે કરી હમીકન બહાર ન આવવા દેવાના અચામ પ્રયત્ન કર્યા હતા બહાર આવી છે બે પણ વાગ પ્રામાણિક અને નિષ્પક્ષ પરીક્ષા કરીને નિર્ણય આપનાર મંડળોએ સત્ય હકીકત બહાર પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ તેમણે બહાર

ખુદાઈ ખિદમતગારો

પાડેલા વજનદાર અને વિશ્વામપાત્ર પુગવાને હિંદુસ્તાનમાં પ્રગટ થતા દેવામાં આવ્યા નથી સગકારે ખુદાઈ ખિદમતગારો અને તેમના નેતાઓને વિશે એક મોડું તહોમતનામું બહાર પાડ્યું છે, પણ તેનો જવાબ આપવાની ન તેમને તક મળી, કે ન નિષ્પક્ષ તપાસ કરનારાઓને મળી

અને ૧૮૩૦ના ઓગ્રિનમાં પેશાવરમાં લખાતક જમખાણ થયા તેની તપાસ કરવાને માટે ૨૧ વિદ્યવભાઈ પટેલની કમિટી મહામલા તરફથી નિમાઈ હતી તેના મંજૂરને પંજાબની સંહદ પણ ન ઓળખતા દેશમાં આ યા તેમણે પંજાબમાં સંહદના અનેક માક્ષીઓ તપાસ્યા અને મંકારી માક્ષીઓને પણ પુગવો આપવાને નિમનણ મોકલ્યા મંકારી અમનદાર તો ન જ આવ્યા, પણ પોત કમિટીને રિપોર્ટ પણ સગકારે જમ કયો ૧૮૩૧ની આખરે ખાન લાઈઓ અને ખીજા નેતાઓને પકળા અને મંહદમાં ઓડિનઅ જાહેર કયો તે વેળા ખુદાઈ ખિદમતગારો અને ખાન નેતાઓને વગોવનરુ એક મોડું તહોમતનામું બહાર પાડ્યું તેનો જવાબ આપવાને માટે તેઓ કે ખીજા કોઈને તપ આપવામાં ન આવી એટલું જ નહિ પણ ફાધર એલિયન મત્ત હકીકત બહાર પાડવાને માટે મંહદમાં ગયા તેમને થોડા જ દિવસમાં લાથી હાકી દાદરામાં આવ્યા, અને તેમણે પ્રસિદ્ધ દગેલી નાનકડી પત્રિકા પણ મંકારે જમ કરી આ પછી વિનાયતથી ફ્રેન્ચ ઓફ ઇડિયાનુ ડેપ્યુટેશન આવ્યું, જેમાં મિત્ર વિલ્કિન્સન (પાર્લામેન્ટની મંજૂરી), મિ મેન્ડર્ અને શ્રીપણ મેનન મંજૂરી દતા તેમણે આખા દેશમાં મુખ્ય મુખ્ય ગણોની

મુલાકાત લીધી, અને અમૂલ્ય માહિતી મેળવી. મરહુમો તેમને જવાની બંધા કરવાની તો સરકારની હિમત ન આવી, પણ તેમને અતિશય મહત્વનો અને નિષ્પક્ષ પુરાવા ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવેલો 'રિપોર્ટ' હિંદુસ્તાનમાં ન પ્રગટ થઈ શક્યો. વિશ્વાયતમાં પ્રસિદ્ધ થયો પણ વિશ્વાયતના લોકોને એનો અભ્યાસ કરવાની કુરસદ ક્યાંથી હોય ?

આં મંજેગોમાં બહુ વિગતમાં જિતરવું ભાગ્યે જ થોડું હોય. આપણી કથાને અંગે બહુ વિગતોમાં જિતરવાની જરૂર પણ નથી અને સુવિનય ભંગની લડત જ્યારે અનિશ્ચિત સમય સુધી મોકલ રહી છે ત્યારે જૂના ઇતિહાસનાં જાગાં ઉખેડવામાં બહુ રહસ્ય નથી. પણ થોડી ફરીકતો વડી ધારસિબામાં ખુદાઈ ખિદમતગારના પ્રશ્નની ચર્ચા થઈ તેમાંથી બહાર આવી છે. તે આપવાં જેવી ગણાય, મંદાસબાની ઘણી શાખાઓ : કામદેસર હરી, પણ બંગાળની, દુબઈની, અને અંધકાં પ્રાંતની કેટલીક અને સરહદની ખુદાઈ ખિદમતગારોની બધી સંસ્થાઓ મેરઠાપદેસર જ રહી. ખુદાઈ ખિદમતગારોને કામદેસર હરાવવાનો હરાવ શ્રી. ખી. દાસે રજૂ કર્યો તેની ઉપર ઉપયોગી ચર્ચા થઈ અને કેટલીક જાણવા જેવી વિગતો પ્રગટ થઈ તે આ પ્રકરણમાં નોંધવા જેવી છે.

મરહુમ મિ. રોરવાનીએ કેટલીક જાણવા જેવી વિગતો એવી રજૂ કરી કે તેનો સરકારી સુબો પણ ઇનકાર ન કરી શક્યા.

“રોરવાની : ૧૯મી એપ્રિલ ૧૯૩૦ને રાજ ખુદાઈ ખિદમતગારોનું મંડળ સ્થપાયું, કે તરત જ ખાન અબ્દુલ મહસીનખાને

ખુદાઈ ખિદમતગારો

પકડીને નીચેરા લઈ જવામાં આવ્યા, અને કઠિયર કાઢીને રેશ્યુડેરાનની (જે કાયદો નોરો, ડાક, ખૂનીઓ અને ધાડપાટ્ટીએને માટે થડાયેનો જી તેની) યામી કલમની કચે ૩ વર્ષની તેમને સજા થઈ. કેસ ચલાવવાની વાત જ ગી હોય? જામીન આપો અથવા જોડ જાઓ! આ પછી જે માસમાં હાલના પરદેશી મંત્રીની (જેઓ તે વેળા ત્યાં હતા તેમની) હાજરીમાં સિપાઈઓની એક દુકાની લતમાનગારી મોકલવામાં આવી, તેઓ જામની આસપાસ ફરી વળ્યા અને તેને ઘેરા પાકેલા લોકોને પોતાની હાજરે જતા પણ ફાંકવામાં આવ્યા, અને ઠોરો પણ ચારાપાણી વિના ટળવળ્યા. જામમાં ખુદાઈ ખિદમતગારની ઓફિસ હતી તેનો કબજો લીધો, અને તેમાં માજ હપર જે ખુદાઈ ખિદમતગારો એક હતા તેમને ધક્કા હાઈને નીચે હટાડેલા ધગુના હાલકા, પાસળા અને પગના ચૂરેચૂરા ધયા આ પછી પરદેશમંત્રીની હાજરીમાં ઓફિસના મકાનને ફૂંકી મૂકવામાં આવ્યું. પરદેશમંત્રી હાજર છે, અને તેમને હું કહું છું કે આ વાત ખોટી હોય તો તે મારું મો બંધ કરે. આ બધું હતા કહેવાય છે કે ખુદાઈ ખિદમતગારોએ અહિંસાને લેખી મૂકી હતી એ ખુદાઈ ખિદમતગારોને ગેરકાયદેસર કરાવવા કે એમની હપર દુભયો કરનારાઓને ?

“જિ મિટકાફ આ પ્રસંગે સરકારી ફોજો જરૂર ખેદજનક મારફાદ કરી હતી. મારે એ કબૂલ કરવું પડે છે એ બધાને માટે હું અતિશય દિલગીર છું. હું તરત ત્યાં પહોંચી ગયો હતો અને વધારે ખુનામરદી થતા અટકાવી હતી અને ધવાયેલાની તરત જ સારવાર કરવાની મેં વ્યવસ્થા કરી હતી. આ બધું ખેદજનક હતું. પણ મારે જણાવવું જોઈએ કે ઓફિસમાંથી આણુઓને કાઢવાનો હુકમ આપવાને લીધે સિપાઈઓનું અપમાન કરવામાં આવ્યું હતું અને તેથી સિપાઈઓ ખિન્નયા અને તેમણે ખુનામરદી કરી હું આ ઘટનાને માટે બહુ દિવનીર છું, પણ મેં એ ખુનામરદી કરાવી એમ કહેવું એ તો તદ્દન ખોટું છે.

“મરદમ ગેરવાની : મેં એમને પોતાને આને માટે લંવાજદાર નથી કર્યા. ફેરજના સિપાઈઓએ ખુનામરશી કરી એટલું એઓ નામદાર કબૂલ કરે છે એથી મને સતોષ છે. એક બીજી ઘટ પશુ હતું કે જે અટકાવવાનો એમણે લંવાજ પ્રચલ ન કર્યો. ખા અમદુલ મદકારખાનના ૧૨-૧૩ વર્ષના છેકરા ઉપર પણ એ સિપાઈએ હુમલો કર્યો હતો, પશુ તેને એક પડાણ પોલીસે વચ પડીને જાચાવ્યો, અને પોલીસ જિયારો રેલે ધરાયેલ.”

[આ વાત મને ભાઈ અમદુલ વલીખાને પોતે કરી છે અને કંપારી છૂટે એવું જાણ મેં એમની પામે માંભાનું છે.]

“મિ. મેટકાફ : આ સાચું છે એમ કહેવાને હું તૈયાર નથી.

“મરદમ ગેરવાની : તમે જલ્લેને ન તૈયાર હો, એ વાત સાચી છે. વળી થોડી હકીકતો આપુ. બૂન માસમાં તમે તમારી દુકાનો ગામડાંઓમાં મોઝી. એ દુકાનોએ આમડાને ઘેરા ધાક્યો, હોલોને જહાર કાઢ્યા, અને ધનતા સુરજના તડકામાં તેમને નાગા નાગા ડાબા ગળ્યા. આઠવાણી સતોષ ન માની, તેમણે આ જિયારના તજા ઉપર ભારે પથ્થર મૂક્યા અને તે ઉપરોળે એક ટેકરી ઉપર લઈ જવાનું હતું, અને તમારા અમલદારોએ તેમને કહ્યું કે ‘એ પથ્થરોથી તમારા આગેવાનની, ઉપર થણારો.’ આ તમારા સિપાઈઓની અહિંસા અને ખુદાઈ ખિદમત-મારોની દિંસા !”

આની મામે મદકારી અમલદાર મિ. મેટકાફે પોતે ખુદાઈ ખિદમતગારો ઉપર ક્રોધા આગેપો જે મૂક્યા તે મરખાવી જુઓ. એની પામે ઘણા દાખલા હતા પણ એમણે તબુ ખનાજમાં ખરાજ ખર્ચ કર્યા. આ રહ્યું તેમનું જાપણ !

“મિ. મેટકાફ : હું તે વેળા કાં ખાનસાહેબનો મિત્ર હતો, અને હજી પણ હું એની આગા છે. મેં એમને સદિરોં મોકલ્યો.

ખુદાઈ ખિદમતગારો

કે તમે અને તમારા ભાઈ મને આવીને મળી બંને પાળ તેઓ ન આવ્યા તેમજો મને જણાવ્યું કે અમે મળવા આવીએ તો અમારી સ્થિતિ ખરાબ થાય એટલે પછી શું થાય? મેં એમની દિલચાસ તપાસવા માડી ખાન અજલ ગફ્ફારખાન આખા જિલ્લામાં ભાષણો કરતા ભટકતા હતા એમાર્નું એકે ભાષણ વાંધા બદલે ન હવે એમ ૯ કમળ કઠીશ ૯ અત્યારે ૧૯૨૬ની આખર અને ૧૯૨૭ના આરંભની વાત કરું છું, ૧૯૩૧ની વાત નથી કરેતો પછી તો એવે દરેક મામલા કમિશીઓ ડાબી કરી, અને ખુદાઈ ખિદમતગારો (એના સખ્દોમાં) અને લાલ ડમરીઓ (અમારા સખ્દોમાં)ના મહત્ત્વ સ્થાપ્યા, અને તેને પૂરેપૂરી લગ્ગરી તારીખ આપી ૧૯૨૭ની સાલના આરંભના મહિનાઓમાં મને હમેશા રિપોર્ટ મળ્યા કરતા કે પુષ્કળ માણસો, તેમના પોતાના જ નીમેલા યુનિફોર્મવાળા અમલદારો સાથે હુલ કરે છે, પરેડ કરે છે અને સિપાઈઓની રીતે બધી જિલ્લ કરે છે મેં જુ પચાતુ ન હીધું, એવી આશા રાખીને કે એમાં મશુ વાંધાબદ્ધ નથી અને એમાંથી ખુનામરની તો નહિ જ રાંદે, પણ આ પછી જે બન્યું તે બતાવે છે કે મારી આશા વ્યર્થ હતી

[આ પછી શું ન થયું એ તો આપણે મેન્વાનીના ભાષણમાં જોઈ ગયા!]

“લાલ ડમરીઓવાળાની અહિસાની તો શી વાત કરવી? એ તો અમે સારી પેઠે લગ્ગરી હુલ એમની સામે મૂકાએ એટલે પરાણે અહિસા ખાતે વલ્લે પ્રસંગ કેવળ દયાની ખાતર જ સરકાર મોગી દુકડી એટલા હેતુથી મોકલવી કે લાલ ડમરીવાળાઓને માથુ જીતકવાની હિમત જ ન આવે ખા. તેમની દિસાના ઘણામ દાખલા છે એમાંના ત્રણ મારી બાણુની અદરના છે તે અહીં આપું મારી બાણુને એક વર્ષ લખરનાર હતો, ખાનસાહેબ હતો, તે લાલ ડમરીવાળાઓની મરજી વિરુદ્ધ પોતાના ઇશ્કરને ચરસાડાની સરકારી નિશાણે મોકલતો હતો લાલ ડમરીવાળાઓએ એને

બે ખુદાઈ ખિદમતગાર

પકડ્યો અને ચરસાડાના સરિયામ રમ્યા ઉપર એને પૂછ્યો
ચલાવો, કે જેથી સરકારી સાળામાં પોતાના ઊભાને મોક્ષવાની
ખા ખૂની ભય — એવાને તો લેટડુ, નીચુ લેવરાવાય તેટલુ એણે

[આ દાખરો ગકો એટલે ડા ખનમાહેને ગિલા
થઈને તગત ન પૂછ્યું આ માચી વાત છે કે? મને આ
ખાનમાહેમનુ નામ તો આપો?]

“મિ મેટકાફ ખાનમડા, મુકમ્મ ઉમરખાન, પેશાવરના

“હો ખાનસાહેબ તમને આ હનીકત શામે કહી? તમારા
નજરે લેવો આ દાખરો છે કે?”

“મિ મેટકાફ ના

“હો ખાનસાહેબ એ સાહેબ (ખા બ ઉમરખાન) સરદારના
એક જખરા જુકા તરીકે મરાફર છે એ તમે જાણો છો? તમને
કુડ હું કે તમારા હૃદય ઉપર હાથ મૂકીને સાચો જવાબ દેતો

મિ મેટકાફ એ જુકો છે એમ તો હું નથી જાણતો મને
આ વાત મુકમ્મ ઉમરે નથી કહી એ નજરે લેવાર ખીલ એક
માણસે એ વાત કહી હતી અને એ માણસને ન માનવાનું કશું
કારણ નથી.”

[આ દાખરોની કેટલી િમત નવી એ વાચક જાણે
ખી તે દાખરો લઈએ]

“મિન કેન્ડોનમેન્ટમાં એક સરસ પેનીસ અમલદાર હતો
એક વાર લાલ ડગરીવાળાઓની ટોળ કેન્ડોનમેન્ટમાંથી જવા માગતી
હતી એને ત્યાંથી ગી ને જવા દેવાય? જો જવા દેવાય તો ત્યા
રમખાણ થાય મિ મરફી થોડા પેનીસ લઈને ગયા અને તેમને
મર્દાનથી બંદાર ત્રણ માઈલ દૂર એક ગામ નાના અટકાવવા
લગી દુકાન પકડી દાખર રાખવામાં આવી હતી, પણ લગ્નને
ઉપયોગ કરવામાં આવે તો લોહી રેડાય એટલે તે અટકાવવા

મિ. મરફીએ પોતે જ બધું પતાવવાનો નિશ્ચય કર્યો તાત્ત્વ ડગલી-
વાળાઓને કહેવામાં આવ્યું કે તમે અહીંથી અમુક કલાકની અંદર
નવો ઘણો સમય આપવામાં આવશે હશે, પણ એ કલાકને
અતિ પણ તેમણે ખસવાની ના 'પાડી એટલે મિ. મરફીને એ
લોકોની ઉપર 'આજ' કરવો પડ્યો આખી દુકાનીને મોખરે મિ. મરફી
હતા, કાગળે મારફ્ટ કરવામાં આવી નહોતી. છતાં મિ. મરફી
ટાળામાં પહેંચ્યા કે તરત જ તેને પકડીને પથ્થર પથ્થર મારી
તેના પ્રાણ લેવામાં આવ્યા, એની રિવાજવર એની કેટલી કાઠીને
એની ઉપર જ વાપરવામાં આવી લગ્નરે તો ત્યાં હતું જ પણ
આનો ખદલો વાળવાનો કરો જ અચૂત ન થયો, અને
ખિસકુલ ગોળીખાર ન થયો. અહીં ટાળાં ત્યાંથી હની ગયાં
ત્યારે એની લાશ મળી આવી આ વાત સાચી છે, કારણ
મરનારની લાશને જે જોઈ છે "

[મિ. મરફીની લાગ મિ. મેટકાફે જોઈ હતી એ વાત
માયી, પણ એને કાણે માયો અને કયા મંત્રોગોમાં માયો
એના માફી મિ. મેટકાફ ન હતા]

ત્રીજી હકીકત

"મિ. મેટકાફ : એક વાર હું શાળકદર જ્યાં સરનારી દુકાની
ઉપર હુમલો થયો હતો ત્યાં છાપાના પ્રતિનિધિઓ સાથે ગયો હતો.
સરહદના કોન્સ્ટેબલોની એક લોરી રસ્તા ઉપર અમે જોઈ. એના
ઉપર રાત્રે હુમલો થયો હતો હતો, એમાં ત્રણ ચાર જણને મારી
નાખવામાં આવ્યા હતા અને લોરીને આગ લગાડવામાં આવી હતી.
પાસેના ગામના લાલ ડગલીવાળાઓની મદદથી આ ચુલુ હણ.

"ડો. ખાનસાહેબ : આનો કરો પુરાવો આપની પાસે છે કે
ચરસાડા મોઝમંદ સરહદમાં છે, એ સ્વતંત્ર મુલક છે, અને આ
કૃત્ય સ્વતંત્ર મુલકના માણસોએ નહોતું કર્યું અને લાલ ડગલીવાળા-
ઓએ કર્યું હવે એમ કહેવા માટે આપની પાસે શો પુરાવો છે ?

બે ખુદાઈ ખિદમતનાર

“મિ. મેટકાફ: સાલ ડગલીવાળાઓએ આ કૃત્ય કર્યું હતું એમ કહેવાનો મારો આશય ન હતો. એ તો મદદ, અધ્યાવધાની લોકો છે, એ લોકો જતો કંશામા સપડાયા, નથી એમને તો સરકારના કુખનોને ખાવાપીવાનું અને મદદ પૂરી પાડી હતી. સાલ ડગલીવાળા મોખરે હતા એમ હું નહોતો કહેવા માગતો, એ એમની આમાન્ય રીતની ચિરૂદ છે.”

“ડૉ. ખાનસાહેબ: આમાં આપ તમારી કહપનાના પોડા ફોડાવી રહ્યા છો એમ હું આપને કહેવા ઇચ્છું છું.”

“મિ. મેટકાફ: ના, ડૉ. સાલ ડગલીવાળાઓ અનાજ પોડે ઉપર લાદીને લઈ જતા પકડાયા હતા અને એ સાબિત પાતું થયું છે.”

“પં. ગોવિંદ વલ્લભ પંત: આ ધરના ત્યારે બની?”

“મિ. મેટકાફ: ૧૯૩૦માં.”

[૧૯૩૦માં એટલે મરકારની સાથે ગાંધીજીની મુશ્કેલ થઈ તે અગાઉ. એમાં સાલ ડગલીવાળાઓનો કેટલો ભાગ હતો એની કશી માહિતી નથી. મિ. મગફીના ખૂન વિશે કેમ વાસ્તે હો — કેમમાં જે લોકોને અજાણ દુર્ઘટ હતી, તેમાંના કેઈ ‘સાલ ડગલીવાળા’ નહોતા.]

આ ઉનાનઓમાં કાગા ટાઈપ મેં ખુકાવ્યા છે. લગકી દુકડી એક અમલદારનું ખૂન કર્યું તોયે કે એમ કહેનાર મિ. મેટકાફનું અમાઉનું એક વચન (મિ. શેરવાનીના જવાબમાં કહેવું) છુઓ કે શરકનું અપમાન કરવામાં આવ્યું એટલે એ લોકોએ ખુનામરંજી ચલાવેલી!! ૧૯૩૦થી ૧૯૩૪ના ડિસેંબર સુધીના દખલા મિ. મેટકાફ પામે નહોતા. ૧૯૩૪ના ડિસેંબરનો એક દાખલો એઓ એક ગિરોટમાંથી ટાંકે છે, જે રિપોર્ટ વિશે કાંઈ વધારે માહિતી

તેમણે નથી આપી — મિત્રાય કે એ મરદાગી ટિપોટ^૧ છે
મિ મન્દીના મન્થને માટે કા ખાનખાલેબે મિ મેટકાદના
ભાપણ પછીના પોતાના ભાપણમા આ ઉદ્દગારો કાટ્યા
હતા. "મિ મન્દી માગ પોતાના અગત મિત્ર હતા અને
એમના મગણને માગે માગ કરતા કાઈને વધારે દિવગીરી
ન જ થઈ દોષ. એ ઘટના લડતના આગંભમા બનેલી,
તે વેળાએ ત્યાના ટોળામા બધુ ખુદાર્થ ખિદમતગારો ન
હતા, એમા તો મગદની ટોળાએના જ માણસો હતા,
જતા અમે મૌ એને માટે દિવગીર છીએ, ૫ તો કુ છુ કે
દરેક ખુદાર્થ ખિદમતગારો મિ મન્દીના મન્થ વિરે દિવગીર
હતો, અને આજે પણ અમે દિવગીર છીએ "

આથી બેવડુ ૧૯૩૧ની ઘટનાએ લઈશુ તો આપણે
જોઈએ છીએ કે ખુદાર્થ ખિદમતગારોને અપમાનિત કરવાને
દેવા પગલા લેવામા આવેલા ઇસ્પતાયમા પડેલા ધાયએને
પણ દેવી રીતે ભગાડવામા આવ્યા હતા, ૧૯૩૧નો દેશુઆરી
મહિનામા ભ્યારે યોર્ડ અવિનની માથે ગાંધીજીની મનજી
આવી ગઈ હતી ત્યારે ઉત્તમાનઝાઈના તદ્દન નિરાશ
ટોળાએ ઉપર, લસ્કરી અમલદારના મનાઈ કુદમ જતા,
ગોળામા થયેલો અને તેમા બે આદમી મન્થ પામ્યા હતા
અને ત્રીમ જણ ધાયલ થયા હતા

હોમ મેન્બર મગ હેવી કેકના ભાપણમા જંગમેગી
વર્ણન સિવાય કશુ નહોતું ૧૯૩૧ની આખરે બનેલી એક
ઘટનાની એમણે વાત કરી છે તેથી કાઈ પહાણને સમજાવા
જેવું હશે તો ઘણા પહાણોને અભિમાન વેવા જેવું પણ
હવું એક શિકારે ગયેલી અગ્રેજ બાનુ ઘોડા પાંચી પડી

અને તેનો પગ લાંબો. સર હેનરી કેટ પોતે -
 “પાકા રસ્તાથી જે માર્ગ દૂર આ કિસ્મો જન્મ્યો. પંડા
 લોકોની હમેશની મહેમાનગીરી અને લલમનમાર્ગ અનુસાર
 લોકો મંદિરે નીકળી પડ્યા અને પેલી બાઈને ચારપાઈ (ખાટલા
 પર નાંખીને) લઈ જવા લાગ્યા. કાસિમ નામના ગામના એ
 લાલ ડગલીવાળા નેતાએ એ લોકોને રોક્યા, પણ એ લોકો
 તો, લાલ ડગલીવાળાઓની મરંદરી અને હાંસી છતાં, ચાર-
 પાઈ ઉપર એ બાઈને થોડું સ્થગે પહોંચાડી આવ્યા.”

૧૯૩૦ના એપ્રિલના ઉપરના રાખવા દાંખ્યા હતાં
મિ. મેટકાફે પેશાવરમાં ચલેલા રમખાણમાં એકે "લાલ
ડમરીવાળા" એનો હાથ ત્રહોતો એમ તો સાદું કહ્યું છે,
હુએમાન કમિટીએ પણ એકે "લાલ ડમરીવાળા" નો હાંપ
કાઢ્યો નથી. ૧૯૩૦ના મે મહિનામાં તો સીફ કમિશનરે
કાઢેલા ત્રહરનામાંમાં ખુદાઈ ખિદમતગારોને મારે આ રાખ્દો
૧૯૩૦ પડે છે :

• = કૅમિસના લાલ ડગલીવાળા સ્વચ્છ સેવકોને તમારે
તમારા ગામમાં આવતાં અટકાવવા જોઈએ. તેઓ પોતાને
મુદાર્જ ખિદમતગાર કહે છે, - પણ તેઓ ખુદના નોકરો
થી પણ ગાંધીના નોકરો છે. તેઓ બોલ્શેવિક સોફીનો
લાશાક પહેરે છે, અને બોલ્શેવિકોના રાજમાં જેવું વાનાવરણ
તપવ થયું છે તેવું જ વાનાવરણ આ સોફી અહીં ઉત્પન્ન
રવાના છે.” આમ ચીફ કૅમિસનમને તો કેવળ તેમના
પડામાં જ બોલ્શેવિકમ જોવાનું મજબૂં હતું.

આ અર્થ જોતાં ખરી દલીલ કાપર એલિનની
દલીલ અનિવાર્ય છે એમ કહી શકાય, એઓ થોડા

ખુદાઈ ખિદમતગારો

અમલદારોને પણ મળ્યા હતા. આ અમલદારોની ફરિયાદોમાં ખુદાઈ ખિદમતગારોને માટે આકગમાં આકરા આરોપો માત્ર આ હતા : “ (૧) કેટલાક પોલીસ અમલદારોનું અપમાન કરવામાં આવ્યું હતું, અને તેમને ગાળો દેવામાં આવી હતી; (૨) તેમની ગાડીમાં કેટલીક વાર પથરા અને હાથ નાંખવામાં આવ્યું હતું; (૩) કાઠાટમાં ગોળીબાર થયો તેનું કારણ લરકરી હુકડી ઉપર નાંખવામાં આવેલા પથરા અને ઈટા હતું.

પછાણ જેવી તેજ પ્રજાએ આટલું જ ક્યું અને આથી વધારે ન ક્યું એ જ બવાલે છે કે જેલમાં પૂરેલા પ્રજાના નેતાઓએ અહિંમાનું કેટલું વાતાવરણ ઉત્પન્ન ક્યું હતું. સાચી વાત એ છે કે પછાણે કે ખુદાઈ ખિદમતગારોની મામે સરકારને બહુ કહેવાનું નથી, પણ મરકાચી આખરનો ખોટો ખ્યાલ છોડી શકતો નથી પોતાના લાખા લાપણને અંતે મગ હેત્રી કેકે કાઢેલા વચનમાં આ એકગર રૂપરૂ રીતે આવી જાય છે.

“જે આ દિલ્લિયાલ પાછી તાજી ચવાની તક આપવામાં આવે તો પ્રાંતના લોકો અને મરહદ પાગની ટોળાઓ તો એમ જ મમળે કે બ્રિટિશ રાજ નબળું પડી ગયું છે. આ ટોળાઓ સરકારની નબળાઈ માની લેવાને હમેશાં તૈયાર હોય છે, અને આવી નબળાઈ જરાય તેમના જીવમાં આવે કે ઘુરત જ તેઓ સમડીની માંક પોતાના શિકાર ઉપર તૂટી પડતાં ચૂકવાના નથી. આ જોખમ અમારે નથી ખેડવું, અને અમારે ખુદાઈ ખિદમતગારોને નથી સજીવન કરવા.”

Valley Forge
Shrine.

તહોમતનામાની તપાસ

હવે ખાનભાઈઓની ઉપર મુકાના આરોપોની થોડી તપાસ કરીએ એટલું કહી દેવાની જરૂર છે કે ડૉ ખાન-સાહેબ રિટે તો એકે આત્મ આગેય મજ્બૂમા આવેલો જણાતો નથી — મિવાય કે એઓ પોતાના બગવાખોર નાના ભાઈના મોટા ભાઈ કે એ એમનો મોગે મુનો ખગે, પણ એ ઉપરાત કશ જ એમની સામે નથી કતામ એટના જ કાગ્જમા એમની મામેનો મગદદમા દાખલ ન થવાનો મનાઈ ફુકમ ૧૮૩૪ની આખરે ફરી તાગ્ને ન કગવામા આવ્યો પણ નાના ભાઈ ખાન અનફુલ મફકાર ખાનની મામેનું તહોમતનામું જગ તપામીશું

૧ “મિ ગાંધી ગોળમેજી પરિષદમા ગયા ત્યાર પછી અબ્બુલ મકકાગખાન મહામલાની કાર્યવાહક સમિતિની વિનંતિથી મહામલાની દિવ્યાનની આગેવાની લઈને જિલ્લાઓમા ખૂબ ગખ્યા”

એમણે એની સામેના મનાઈ દુકમોનો ઇનકાર કર્યો, ગામડાંમાં ફર્યા, મસ્જિદમાં ધાર્મિક વાજ કંવાને બહાને ગરજીય લાપણો ઠોક્યાં.

૩. હર ન ભરવાની દિવસાલ ચલાવી અને મરદારી નહેનું પાણી ન લેવાનું લોકોને મમળ્યું.

૪. 'લાલ ડમલીરાગા' એની મંસ્થા એ "વિશ્વવધારી મંસ્થા છે, એનો હેતુ અિદિધને હિંદુમ્નાનમાયી બળાગ્નિપરીધી હાંકી કાઢવાનો છે," અને ખાન અબદુલ ગફ્ફારખાન એ લોકોની મદદ વડે મદદની પારતી ટાળાઓને ઉશ્કેરી રહેલ છે.

૫ પેગાવરમા ચાલતી મહાસભાની ચાવળની મોહમંદ ગેશમાં તો અમર ધર્મ ચૂકી હતી

૬. ૧૯૩૧ના ડિસેમ્બરના વડા પ્રધાને કહેલું નિવેદન મને મરહુમ પ્રાનને આપવામા આવેલા મુધાગ સ્વીકારવાનો ૧૯૩૧ની પ્રાંતિક મિતિએ ઇનકાર કર્યો હતો અને પૂણે ત્રગજની માગણી કરી હતી, અને બન્ને લાઈઓએ સીદ મિશનના હબાગમા જવાના નિમંત્રણની અવગણના કરી હતી.

૭. અહિંમાતી ઉપર લાગ મૂકવામા આવતો હતો હતાં લોકોને કાર્ષ. મોટી ઘટના બનનારી છે એમ મમળવવામાં આવતું હતું, એને માટે એકમ થવાનું ઉત્તેજન આપવામાં આવતું હતું, અને લડાઈ પાછી જતો તો તે માટે તૈયાર રહેવાનું કહેવામાં આવતું હતું

૮. ખાન અબદુલ ગફ્ફારખાને સુવેદને હમેશાં કાયમની નહિ પણ કામચલાઉ તરીકે -

બે ખુદાઈ ખિદમતગાર

૯ મેન્દમા યથેરી એક પરિદમા એમણે જાહેર કયું હતું કે “ મહામહામા નેકાયો છું તે એટલા માટે કે મહામહાનો અને માગે હેતુ એક જ છે—તે એ કે હિંદુસ્તાનમાંથી ખ્રિસ્તનો પગ કાઢવો ”

૧૦ ખુદાઈ ખિદમતગારોએ કાયદો પોતાના હાથમાં લઈને કેટલા ગુનાઓની માંડવાગ દેખાવી હતી કેટલાક પુનવા અપાતા ગેમ્યા હતા, અને સુમદા આપ્યા હતા

આમાંથી પટેનો, છનો, આમો અને નનમો આરોપ તો ખાનમાદેમ પોને કજૂન કરી અને એ ગુના કગનાર હિંદુસ્તાનમાં એટલા એ જ એક નેના છે અને ખીજા માર્ક નથી એમ તો લાગ્યે જ કહેવામાં આવ્યો આ મધા નેતાઓ આજે છૂટા છે મહેસૂન ન લગવાની મલાહ એમણે અવશ્ય આપી હતી, પણ તે પણ કંઈ ન લગવાની હિલચાલને અંગે નહિ, પણ તે કેવળ અમુક મનેગોમા જેમની મિથિતિ એવી ખગમ હોય કે તેઓ કંઈ ભરી જ ન શકે તેવાઓને તેઓ કર ન લગવાની મનાહ ન આપે તો શું કહે ? તેમણે પોતે અને તેમના ભત્રીજાએ તો મહેસૂન ભરી દીધું હતું ખીજા, ચોથા અને પાંચમા આરોપ તદ્દન પાયા વિનાના છે જો એ સાચા હોય તો મગકા ખાન માદેમ ઉપર સામાન્ય કાયદા પ્રમાણે કામ ચલાવી શકી હતી ખાનસાદેમ અનેક વાં જાહેર કરી ચૂક્યા છે માર્ક પણ પ્રકારની હિંસાની એમણે કદી સજાહ આપી નથી, કે દંડગુજર કરી નથી, અને દશમો આરોપ તો આરોપ નથી પણ પરાક્ષ સ્તુતિ છે એ આરોપ સાચો હોય તો તે એ બતાવે ॥ કે ખુદાઈ ખિદમતગાર મહાજ બહુ વ્યવસ્થિત

હતુ, અને અદાલતોનો મહિંકાગરી તેમણે કનિયા ગારી પેઠે ઓળા થયા હતા — જે બીજા પ્રાનો કન્યા ધાન્તા બના કરી સન્યા નહોતા

નરમો આનંદ જન વિગતવાન વિચારવા જેવો છે, કાન્થુ જ્યારે ૧૯૩૧માં મુબેદના ભગને વિશે ચર્ચા કરવાને માટે ગાંધીજી દિલ્લિસ્તાન મંદિરના ગૃહમંચિવ (હોમ મેમ્બર)ને જોઈ જે નાગ બીમનામા મળેના સાથે જ્ઞાન અનુભવ ગદ્યકાવ્ય-જ્ઞાનને છૂટા ન નખવાના કાન્થુ તરીકે ખામ કરીને મેઠકનુ આ ભાષણ જ દાકરામાં આવ્યું હતું બીજા પક્ષે એવા જ નામ લાનખોમાથી ઉતારા દાવામાં આવ્યા હતા આ જ્યાં તે ઉનાન

‘જાન (અકાળે) મરી ન જાઉં તો અગ્નેતેને માન દેશ ઉપર ગજ કરતા જરૂર અટકાવીશ અને મને લાગે છે ખુદાની મદદથી મારી એ નેમ પાર પડશે’

‘લોકો કનિયા કરે છે કે મે કામને વેચીને દોઝેમમાં નોકરામાં મોગી જૂલ કરી છે કોંગ્રેસ સિદ્ધિની વિરુદ્ધ કામ કરે છે બ્રિટિશ કોંગ્રેસના શત્રુ છે અને પદાણના શત્રુ છે એટલે મે કોંગ્રેસને માથ દીધો છે અને સિદ્ધિને પગ ઘાટવામાં કોંગ્રેસનો અને મારો હેતુ એક જ છે ફિંગીની ચાલમાલથી આપણે છેતરાવુ ન જોઈએ’

“અમારા (એટલે ખુદાઈ ખિન્મતગારના) અને મહામહાના જે હેતુ છે એક આપણા દેશને આઝાદ કરવાનો અને બીજાને ભૂખ્યાને પેટપૂરવું ખાનાનું આપવાનો અને નાગને દાકવાનો”

તહેમતનામાની તપાસ

આપરિયાની જેમ ખટકતી હતી, ખાસ કરીને સરહદના અમલદારો તો એથી અતિશય ચિડાયા હતા અને એ મુલેહનો કપારે અંત આવે તે માટે તેઓ તત્કાલતા હતા. તેમનું દુખ તો એ છે (ત્યારે હતું અને આજે પણ છે) કે સરકારના તરફથી ગમે તેટલો ત્રાસ મુજબો છે તો પણ ખાન અને તેમના અનુયાયી ખુદાઈ ખિદમતગારો અહિંમા છોડીને ખુનામરફીમાં નથી ખેંચાયા. જો ખેંચાત તો તો તેમને મસગી નાંખતાં ખાણું જોવાપણું ન રહેત. સરકારને ખટકતી વાત એ હતી કે બધા પહાણો ‘ગાંધીના ખિદમતગારો’ ધઈને બેઠા હતા, અને સરહદમા વળી ‘મરહદના ગાંધી’નું નામ મેગવી બેઠેલા ખાનનો પણો બોલ ઉઠાવવાને તૈયાર હતા.

અંગ્રેજો આટલું તો જાણી લે

પણ ગયા પ્રકરણમાં ટાકેલા આરોપો તો હવે ત્રણ વર્ષ જૂના થયા, એ નાપાયાદી આરોપોને માટે જાણે ત્રણ વર્ષની બેઠામાં કેદ પૂરતી ન હોય તેમ જાન લાઈઓના એક હવે નવા મિત્ર જાણ્યા છે, અને તેમણે થોડા નવા આરોપો મૂક્યા છે અને જાન લાઈઓને શક્તિ આગ્રાદી આપવાને માટે તેણે મરદારને ઠપકો દીધો છે. આ નવા મિત્ર તે સગ માઇકેલ ઓડવાયર, મગ માઇકેલની કારકિર્દીના આરંભના વર્ષો સરહદ પ્રાતમાં ગયા હતા, એટલે તે સરહદ પ્રાતને અને જાન લાઈઓને મરદારના કન્ટા વધારે મારી રીતે જાણવાનો દાવો કરે છે. 'મોર્નિંગ પોસ્ટ'માં લખેલા એક લેખમાં આ માટે જાન અમદુલ ગફારજાનને આ પ્રમાણે વર્ણવે છે. "પેચો માહમી અકધાન વિશ્લવવાદી અબદુલગફારજાન (નામ પણ પૂરું નથી જાણતા) સરહદના ગાંધી તરીકે પ્રખ્યાત છે, જોકે એ જાહેર રીતે ગાંધીના અહિંસાના ધર્મિગની ઠેકડી કરે છે,

અગ્રેએ આદરુ તેા જાણી લે

અને બ્રિટિશનો પણ હિંદુસ્તાનમાંથી કાઢવાની પોતાની નેમ
 પડેચોક જાહેર કરે છે અને મોવિયેટ ડાંગરુ એક કોમ્યુનિસ્ટ
 લોકતાંત્ર ગજ મહદ ઉપર સ્થાપવા માગે છે” આમ
 કહીને નામનીતિ અને કોમ્યુનિઝમની માથે એમનું નામ
 એણે નેડ્યું છે અને પંજાબ અને મરહદમાં ન જવા
 દેવાની શરતે પણ તેમને છોડવા માટે મરકાગને મર માછકેયે
 કપકો આપ્યો છે આ બે તથા વાક્યોમાં ખરી રીતે
 મરકાગના જૂના આગેપોની પુનરુક્તિ જ છે, માત્ર એના
 શબ્દે શબ્દે હવાહવા ભર્યું છે — જે હવાહવા રેડવાની
 કળામાં મર માછકેય પ્રવીણ છે અને એ વાક્યોમાં ગૂંથા
 આગેપનો પાયો એણે કેવા ઉટપટાગ ઉપર રચ્યો છે તે
 પણ જોવા જેવું છે મર માછકેય કહે છે “અબ્દુલ
 ગફુર મરહદની પાગની ટોળાઓની માથે નિકટ મનમમાં છે,
 અને આપણા પગપૂર્વના અને લાયમના દુરમન તુગંગઝાઈના
 હાથ, જેણે છેલ્લા વર્ષોમાં અનેક વાર મોહમંદ, આફ્રિદી
 અને ખીજ અનેક ટોળાઓને પેલાવર ઉપર હુમલો લાવવાને
 માટે ઉશ્કેરી છે, તે હાજનો એ જમાઈ થાય છે”

આ પંજી મર હેત્રી કેકે આ બેજવામ ભાષાને જગ
 સુધાગવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ખમી ફેણુઆરીના પોતાના વડી
 ધાગમલાના ભાષણમાં તેઓ આ પ્રમાણે બોલ્યા હતા -
 “મારો કેમ એ છે કે ખાન અબ્દુલ ગફુરખાને મરહદની
 પાગની ટોળાઓને આપણી હકૂમતની માથે ઉશ્કેરી હતી
 તુગંગઝાઈના હાથની સગદારી હેત્રા મોહમંદ લોકોની એક
 ટોળાને એણે ઉશ્કેરી હતી એ નામચીન ધમાંધ હાથ
 ખાન અબ્દુલ ગફુરખાનનો એક નિકટનો સગો થાય છે.

બે ખુદાઈ ખિદમતમાર

ખાને આ હાજને ૭૦૦ માણુમનુ લગ્ન વર્ષને આવવાનું
કેલું, તે આવ્યો અને એની સામે આપણે લરકની એક
દુકાની મુકવી પડી હતી મગદાની માથે લગ્ન ચવાવી
રહેલા. આફ્રીદી લોકોને પણ હમ્મેરીને એણે આપણા મુલક
ઉપર હુમલો કરાવ્યો અને બીજી ટોળાઓમાં પણ એણે
સારી પેઠે અશાંતિ ફેલાવી છે.”

આ આરોપને આ પ્રકારમાં જુદા તપાસ્યો છે, કારણ
અંગ્રેજોને સામાન્ય રીતે કેવો ખોટો ઇતિહાસ લખાવવામાં
આવે છે એ મારે બતાવવું હતું, અને ખાનમાહેજની અને
તેમના કુટુંબની ખરી હકીકત મારે અહીં એકઠી કરવી હતી.
આ આરોપ કેટલો જૂરો છે એ જણાવવાને માટે થોડી
હકીકત આપવાની જરૂર છે. પ્રથમ એટલું કહી દઉં કે
તુરંગઝાઈના હાજ નથી ખાનમાહેજના મમગ કે નથી
નિકટના મગા. હા, દુનિયામાં વસતો દરેક અંગ્રેજ
બીજા અંગ્રેજનો મગા કહેવાય, તો ખાનમાહેજ અને હાજ
એકબીજાના મગા કહેવાય, કારણ બન્ને પડાણો છે.
સર માધકેસે હાજને ખાનમાહેજનો મમગ બનાવ્યો એ તો
બહુ બેદલી બૂલ ચર્ચ એટલે મગ હેત્રી કેકે એમાં સુધારો
કરીને એને મગા તરીકે વર્ણવ્યો, અને બીજી કાસ્પનિક
વિગતો પૂરીને બ્રહ્મણમાં ગંગ પૂરી સુગોલિત કર્યું.
ખાનમાહેજ અમદુલ મહસાનખાનના મમગ તો ગલ્લડના
ખાન સુલતાન મહમદખાન હતા, જેઓ એક જે. પી. હતા
અને જેઓ મગદાના એવા તો મદદનીશ હતા કે તેમની
સેવાની બીજા કોઈના કરતાં મગદાને વધારે ખર્ચ દમે.
સારે તુરંગઝાઈના હાજને એકાએક ખાનમાહેજના મમગની

અંગ્રેજો આટલું તો જાણી લે

અથવા નિકટના મગાની જગ્યાએ સ્થાપવાનું શું ? બદાનું મગ માછકેલ ઓડવાયરને અને મગ હેત્રી દેકને મળ્યું દશે ? થોડી દફીકત આપું એટલે મમજગે, હાજનું ગામ તુરંગઝાર્ઝ ખાન લાઈઓના ગામ ઉત્તમાનઝાર્ઝના પડખે જ આવેલું છે. હાજએ ૧૯૧૧માં ગાંધીય શિક્ષણનો મંડો ફરકાવેલો અને મમાજમુધાગને માટે આખા પ્રાંતમાં ગાંધીય શાળાઓ ગ્થાપરાનો જગરો પ્રયત્ન કરેલો. તે વેળા અમદાવાદ ગઢદારખાન માંડ વીસ વર્ષના દશે. કોમની સેવાની આ પ્રવૃત્તિમાં તેઓ સદેજે ખેંચાયેલા, અને હાજના એક માથી તરીકે કામ કરેયું. આ અગ્ગામાં મગ માછકેલ મગદાર પ્રાંતમાં દશે એટલે હાજને તો ઓગખે જ, વળી લડાઈમાં અને તે પછી હાજનું નામ તો ઠીક ઠીક અગખામણું થયું હતું, એટલે હાજના જૂતા માથીને મગકારના દુરમનની સાથે જોડવાનું મગ માછકેલને મહેલુ પડ્યું, અને પછી માથીને મમરા બનાવવામાં તો શી મુશ્કેલી પડે છે ? માદા સલને — ભલેને અમત્યથી — સુગોખિત કરીને લોકોની આગળ મકલુ એ આજના વર્તમાનપત્રકાગેને આવરયક લાગે છે, અને મગ માછકેલને વર્તમાનપત્રોમા હિંદુસ્તાન વિષે ખોટાખનાં ચર્ચાપત્રો અને લેખો લખવા ઉપગાંત ખીજે ધંધો નથી

પણ ખૂબી તો એ છે કે ૧૯૧૧માં હાજના જે સાથી હતા તેને આજે હાજની સાથે કરો મંબંધ નથી, કારણકે હાજની દારકિર્દી તો બહુ તોફાની ચર્ષ ગઈ છે. ૧૯૧૫માં હાજની બધી શાળાઓ મગકારે તોડી નાખી, અને હાજને પાંછે પકડ્યો. ત્યારે હાજએ ગામ છોડ્યું અને બાગ્યે તે

બે ખુદાઈ ખિદમતનાર

પાછો આખો જ નથી ૧૮૧૮મા અફઘાનોની ગાયે એ
ભગેન એમ આપણે તે દાગના છાપા ઉપરથી જાણીએ ત્રીએ
અને હિંદુસ્તાનમાથી મુગનમાનો ખિલાફતને અગે હિંદુસ્તાને
તીકાયા ત્યાર અફઘાનિસ્તાનને ન્તે ખાન અમદુલ મલિક ખાન
હાજીને મળેના ખન, પણ ત્યાં પરી એવે ૧૮૨૦-૨૧
પછી હાજીનુ નામ કે નિશાન ખાનમાડેએ જાણ્યુ નથી

આખું હાજીની માથેના મળધ વિશે હવે મહદ
પાગની ટોળીએને ઉરફેગનો આગેપ સર્કએ આ મહદની
પાગના પ્રદેશને વિશે બે સર્કો લખવાની જરૂર છે મહદ
ખાનનો સિદ્દિશ ભાગ એવે હજીગ પેશાવર, કાહાલ, મન્ડુ
અને કેનજિમાહ નખાન એ આપણે પહેલા પ્રગણમા નેમ
ગયા એ પાય જિ નાની આમપામ આવેતો પહાડી પ્રદેશ
એ આ ટોળીએનો પ્રદેશ આ પ્રદેશ સિદ્દિશ પ્રદેશના
કન્તા લગભગ બમણો છે એ જગતી ટોળીઓ પણ પમણો
જ છે અને બધા પમણોની ભાસા 'પુરતો જ મેને છે
આ સ્વતંત્ર કહેવાનો પ્રદેશ નામનો જ સ્વતંત્ર છે સિદ્દિશ
જિ નાનો ગવંનજ એ આ ટોળીઓ ઉપર વાધમરોયના
એજન્ડ તરીકે સત્તા ભોગવે છે, વખતોખન તેમને સજા
કરવાને માટે ચકાઈઓ મોકલે છે, એ પણ આપણે નેથુ
એ લોકોને વસા કરવાને માટે હવાઈ વિમાનોમાથી બોખો
ડાકે છે, હતા એ લોકો વસ થતા નથી જે વસ થાય છે
તેમની મદદથી બીજાને વા કરવાની બાજુ ગેઈવાય છે,
અને હિંદુસ્તાનના લશ્કરનો મોગે ભાગ આ ટોળીઓથી
હિંદુસ્તાનનું નક્કી કરવાને મહાને મરહદ ઉપર ખડકવામા
આવ્યો છે આ આફ્રીકીઓ મોહમ દે વગેરે ટોળીઓ

અ એન્ને આટલું તો બાણી લે

જંગલી છે એ વાત માત્રી, લૂંટફાટ, ખૂન વગેરેથી જીવે છે એ વાત પણ માત્રી, પણ એક તરફથી એમને નથી સ્વતંત્ર ગણવામાં આવ્યા, તો ખીજી તરફથી એમને વશ કરવાને માટે મારફત મિવાય બીજાને એક ઉપાય લેવામાં નથી આવ્યો. જંગલી છતાં આ ટોળીઓ એવદૂર નથી. પોતાની પામેના જ પ્રદેશમાં જે ચાલી ગયું છે તે તેમનાથી અબજુ નથી મગહક પ્રાતમાં મલામક ચાલે, પોતાના જ જેવા કદાવર, પહાડ જેવા પહાણો મિપાર્ધઓની લાડીના માર હમતે મોટે મહન કરે, નાગા કરવામાં આવે તે મહન કરે, એ આ ટોળીઓને આ જમાનાના એક અમરકાર જેવું લાગ્યું. આ લોકોને કેળવીને સાત દાવડું ઉવન ગાળતા શીખવવાનો ખાન અમદુલ ગફારખાનનો પ્રયત્ન તો હતો જ માથખંડ, બાતેર અને સ્વાતના લોકો તો ખાનમાહેએ ૧૯૨૧માં સ્થાપેલી 'આઝાદ શાગા મા પોતાના બાગકો મોકલવા લાગ્યા જ હતા, અને તે વેળાથી આમાની કેટલીક ટોળીઓને સિટિલ મગહકમાના પોતાના લાર્ધઓના જેવા થવાના મેડ પેદા થયા હતા કેટલાક ખુફાર્ધ ખિદમતગાર મંડગમા પણ જોડાયેલા હતા અને છેલ્લી લડન ફગમિયાન જેવું ગયા હતા. પણ ઉપર કહેવા ત્રણ ભાગો છોડીને બાકીના જંગલી લોકોમાં ખાનમાહેએ કદી પહોંચ્યા નથી. આ લોકો આજે પણ મગહકમાં આવીને લૂંટફાટ કરે છે, આજે પણ બનવરો ચોરી બાય છે, આજે પણ ગમે તેના પ્રાણ લે છે, અને આમ કરતા પહાણ, હિંદુ કે અંગ્રેજ વચ્ચે જરાય ભેદ કરતા નથી આ ગુના કરતા એમને અટકાવી માખુમાઈમાં લાવવાનો ખાન અમદુલ ગફારખાનનો

બે ખુદાઈ ખિદમતગાર

મનો ય પણ અજાણ્યો કે જુઓ નથી પણ એ મનોગ્ય
આજે તો એક અમા જેવો છે આ ટોળીમાંથી કોઈ લોકો
મ ૬૦ ઓગળી લને આ તરફ આવતા હશે પણ ખાન
માહેમ નો મગહની પા નજી રકતા નથી ૧૮૩૦ પરી
એમજો કોઈ વાર જવાનો પ્રયત્ન પણ થયો નથી મન
૧૮૩૧મા ભાઈ દેવરામ એમના મહેમાન હતા ત્યારે અમક
પાસે આવેના અધગ પુનુ અસાધા છુ દરમ જેવાને બન્ને
ભાઈઓ દેવરામને લઈ જવા આહવા હતા માત્ર ૩
એ ૧૦૦૦૦ હાથમાંથી થોડો સ્તો જાય છે તે ઓગળીને
આ પુન ઉપ પહોચાય છે અને પુન ઉપ દેવરા આ
દરમ જેવાને માગે જ જતુ છે એમ ખાનમાહેમે અને
દેવરાસે ૫ વાનગી માગના અમનદારોને સ્પષ્ટ કયુ હતુ
પણ અગાઉ આની રીક ઠી ખમર આપ્યા વિના એ રજા
નહિ આપવામા આવે એમ એમને મહેવામા આવ્યુ આજે
તો આ ટોળીઓ લુટકાટ મગવાની ખાતર જ બિટિશ
સરહદમા આવે છે અને ખાન અમદુલ ગઝફારખાનની પામે
અહિંસા શીખેના પકાણોને ઘણી વાર ખમર નથી પડતી કે
આ ટોળીવાળાઓની મામે આતમરક્ષણ માટે પણ ખૂબ
ઉદ્ધવાય કે નહિ ૧૮૩૪મા થોડા મમમ ગાધીજી પામે
ખાનમ હેમ હતા ત્યારે ખાનસાહેબ ગાધીજીને પૂછતા હતા
કે આવી રીતે પોતાના ઉપ કોઈ લુટારુ દમનો કરે તો
ખુદાઈ ખિદમતગાર પોતાનો જવાબ ફરી ગકે કે નહિ
ખાનમાહેમે અહિંમાના મત્રની ઉપ જેટલો વિચાર પ્રધો
કે તે સમજવા જેટની માધ્યમ આડવાય જેવાની શક્તિ
વેરે પણ શક છે

“ ગાંધીના અહિંસાના ધર્તિગની એ ખુન્વી ગીતે રેડી કરે છે ’ એ વાત કેળવી જૂરી છે એ હિંદી વાયકોને બતાવનાપણુ ન હોય પણ ખાનમાહેબના ૧૯૩૧મા દેના અને ૧૯૩૪મા ગરેલા લાલોમાથી ડાર્ડ પણ લેશુ તો એમનો અહિંસા માટેનો અનુભવ આપણે અપષ્ટ જોઈ શક્યા આ જ વિષયમા ૧૯૩૧મા એમણે મારેલા કેટલાક ઉદ્ગાર હમેશા નોધી નખવા જેવા છે પોતાના પદાણુ લાઈઓની માખ એમને ખબર છે ખીજ પ્રાતોના કગતા મગફળમા ખૂનના કિઆ વધારે મને છે એ પણ એઓ કબૂલ કરે છે, પણ આ કિઆ ઓળ થાય એવા માટે જ, અને સંહારમાથી ઝેરવેર અને ખુનામન્કી નાખૂંદ કરવાને માટે જ ખાનમાહેમે અહિંસાનો પ્રયાગ આપ્યો છે એ વિના આ કમનમામ પ્રાતને માટે રાતિ નથી એમ એઓ જોઈ ગયા અને સલામતનો હિંદુસ્તાનમા માર્વનિક પ્રયાગ થયો તે પરેલા ખાનમાહેમ અહિંસાવાદી થયા ૧૯૩૧મા એમણે ઉચ્ચારેના ઉદ્ગારા પાળી જહેરી એમની અવગ મનોદશા કોઈ પણ માણુમને ઈખાર આપ્યા વિના નહિ ન્હે

“ અહિંસા મારે માટે સિદ્ધાંતની નાત થઈ પડી છે એમ કહુ તો ચાને ગાંધીજીની અહિંસા વિષે મને અચાક પણ વિશ્વાસ હતો પણ મારા પ્રાતમા આ અખતરો એટલો અસાધારણ રીતે ફળ્યો છે કે મને આ ઉપાય જ હિંંસા નામદ કરવાને માટે સમ બાણુ લાગે છે હિંંસા અહલા મારો પ્રાત મારા જીવતા તો હિંંસા થઈજા નહિ કરે એની ઉમિદ હુ રાખુ છુ મારકાડ અને ખુના મરકીના કેવા માહા પરિણામ આવે છે, અને એથી પકાણુ નામ

બે ખુદાઈ ખિદમતમા

કેડ બાનામ થા છે એ અમે સી સાગી રીતે સમજાએ છીએ. અમારા સ્વભાવમા એ વસ્તુ સાગી પેકે બરેડી છે એટલે એ દૂર કરવાને માટે અમારે તો અદિસની લાગી વાલીમની જરૂર છે પદામૂની ઉપર પણ દિસા કરતા નદખ્ખન અને સમુદ્ધતીની અસર વધારે થાય છે એનો સ્વભાવ એટલો જધો બોલો છે કે પ્રિમથી એના હૃદયમા ઘોરરીને તમે ગેને જલ્દાનમમા પડવાનું કહે તો એ પડગે પણ બગા કરે તમે એને જનતમા પામુ નહિ લઈ જઈ શકો. મદખ્ખનની પડાણ ઉપર અજબ અસર થાય છે પડાણ અદિસાને. મર્મ સમજ, જેમ બીજા તરફથી પોતે દિસા નથી ચાહતો તેમ બીજા ઉપર પણ દિસા એ ન કરે એટલી સીધી વાત એને હું સમજાવવા માત્ર હું સમજ છે કે હું તેમને ન સમજાવી શકું, અને મારી મશ્વરે વિરુદ્ધ પણ મારા પ્રાનમા ખુનામતી ફાગી નીકળે તો હું મારી હાર કબલ કરીશ અને કહીશ કે મારા નનીમમા ફેરેલ ન હતી. પણ તેથી અદિસા વિષે મારા વિશ્વાસમા તલમાત્ર પણ ફેર ન થડે એ ખાતરી રાખજો બીજા પ્રાતને બડે આના વિના આરો હોય, મારા પ્રાતને તો આ વિના આરો નથી એ મને સ્પષ્ટ ફીલા જેવું લાગે છે.

આજુ વિવેચન ક્યા પડી હવે એ પદાણુ લાઈએને વિરે અને તેમના કુટુંબ અને મગાવહાની વિરે કેટલી માહિતી આપીએ કે જેથી બન્નેના નામની અંગ્રેજને બડા લાગી જાય નાના ખાન તો વિધુ છે પણ એના ખાનની પત્ની અંગ્રેજ છે એ જુ જણાવી ચૂક્યો ૧૮૩૦ પહેલા ખાનમાહેનુ ઘર એ તો અમલદારો અને અંગ્રેજોને મગવા હાગનાં એ સ્થાન હતું ગમે ત્યારે ત્યાં આવીને એઓ મહેમાની મેગવે (જોકે આજે તો એ બગેનો પણ પાણીના મૂને સગમરે લઈ લીધો છે) આજના ગવર્નર કર્નલ સર નલ્ડ મિર્ઝિયની પત્ની ખાનમાહેનના પત્નીની

સાથે બહુ મહાબળત રાખતી હતી અને એ ગવર્નર સાહેબ. પણ અનેક વાર ડો. ખાનસાહેબના મહેમાન થઈ ચૂક્યા છે.

ડો. ખાનસાહેબનો સૌથી નાનો દીકરો તો લંડનમાં મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરીને હમણાં જ ઓક્સફર્ડમાં અભ્યાસ કરવા ગયો છે. એમની પોતાની અને અબદુલ ગફારખાનની દીકરી અહીં આવ્યા પહેલાં લંડનની પાસેની એક શાળામાં ભણતી હતી. એમનો મૌથી મોટો દીકરો સાદુલ્લાખાન વિલાયતમાં ફેળવાયો હતો ત્યાંની એક પ્રમિદ્ધ ઇજનેરી કોલેજમાંથી તેણે પોતાની ડિગ્રી મેળવેલી છે, અને ૧૯૩૦નો સલામત શરૂ થયો તેના થોડા દહાડા પહેલાં જ તેઓ વિલાયતથી આવ્યા. બીજા દીકરા એબ્દુલ્લાખાન, જે ૭૮ દિવસના ઉપવાસ કરીને બહુ મશહૂર થઈ ચૂક્યા છે, તેઓ મદ્રાસની કોલેજમાં આમડાં ફેળવવાનું કામ શીખીને વિલાયતમાં આગળ અભ્યાસને માટે જવાના હતા, ત્યાં તેમને કર ન લેવાને માટે પકડવામાં આવ્યા, અને ૧૯૩૦માં બીજાની જેમ એ પણ જેલમાં ગયા તે છેક ૧૯૩૩માં છૂટ્યા. ખાન અબદુલ ગફારખાનના મૌથી મોટા દીકરા અબદુલ ગનીખાન પણ વિલાયતમાં જે વર્ષ ફેળવણી લઈને અમેરિકામાં ખાંડ બનાવતાં શીખી આવ્યા છે. હમણાં થોડા જ સમય ઉપર તો કવિવરના શાંતિનિકેતનમાં એ હતા. ખાનસાહેબનો બીજો દીકરો દેહરાદુનમાં એક રિટાયર થયેલો અંગ્રેજ ગમલદાર કર્નલ પ્રાઉન શાળા ચલાવે છે તેમાં શીખ્યો છે અને હમણાં જ મિનિયર કૅમ્બ્રિજની પરીક્ષામાં પાસ થયો છે. મૌની નાનો પણ હજી સુધી કર્નલ પ્રાઉનની શાળામાં જ શીખે છે.

બે ખુદાઈ ખિદમતગાર

તેવડ નિમનનુ નામ ી અગાઉ એક પ્રમુખમા આપી ગયા આ લના પાદરીના હાથ નીચે બન્ને ભાઈએ જાણ્યા હતા, અને એ વાતને આજે ચાળીસ વર્ષ થયા તો પણ નેની સ્તુતિ કરના તેઓ ચાલતા નથી મોગ થના પછી શિક્ષક મિત્ર બન્યા અને મોગ ભાઈ વિનાયતમા નદ ગમસ હોમ્પિટનમા પણ દાખલ થઈ શક્યા તે તેવડ વિમનના નાતાને લીધે જ તેવડ વિમનના એક ભાઈ વિનાયતમા પ્રમિદ્ડ ડાક્ટર છે અને મોગ હોદ્દો બોગવે છે તે ભાઈએ જ ડો ખાનમાહેમને મેટ રોમમ હોમ્પિટનમા દાખલ કરાવ્યા હતા આઈ એમ એમ ખાતામા કેટલાય બ્રેજ અમતાગે ડો ખાનમાહેમના મિત્ર છે અને આજે પણ કેટલાય જૂના બ્રેજ મિત્રાના એમને પ્રેમભર્યા વાગળો આવે છે

ડો ખાનમાહેમ પેગાવર કનડના મધ્ય છે આ મનમના બીજા હિંદી કોષ્ટ જ દરી અને ઘણાખા સભ્યો લરદરી અમનદારો છે વળી એઓ નકાઉટ કમિનનર પણ છે આજે આ બંને હોદ્દા ડાક્ટર ખાનમાહેમ બોગવે છે તે તહિ તે વહેત મુરદન છે કારણ આપણી લડતના વર્ગોમા કદાચ એમને એ બન્ને ધ્યાન માટે લાયક ન ગણામા આવ્યા હોય એવો પૂર્વ મલવ છે મિ રોબર્ટ ક્લાઉન નામના એક ખેતીવાડી ખાતાના અમનદારની તો બન્ને ભાઈઓની માથે એવી મહાબળ હતી કે પોતાની નોખરી ઉપ થી નિટાવર થયા પછી તેઓ હમેશા પરબરહાત ગણતા અને બન્ને ભાઈ જેનમા બેગ છે એમ જાણ્યુ સારે તેમણે તેમને જેનમા કાચા લખ્યો તેમા પોતાની મિત્રનાના

અગ્રેજો આટલું તો જાણી લે

અને એ ખીજના મીઠા આતિથ્યના જૂના દિવસોની તેમણે યાદ કરી, અબદુલ ગફારખાન વિશે આ સજ્જો વાપર્યા હતા 'અબદુલ ગફારખાનના કરતા વધારે ઉદારચિત્તિ અને પ્રેમળ સંગઠન માગ જોવામાં આવ્યા નથી'

આ નાની નાની વિગતો એટલું જતાવના ટાકું છું કે જોના લોકાની સાથે આજ્યો બધો વરોમો રાખનાર અને પોતાના બાળકોને વિનાયતમાં કેળવણી આપવાનો આગ્રહ રાખનાર માણસો 'અફઘાન ક્રાંતિકારી' અને 'સોવિયેટ પ્રજાતંત્ર સ્થાપનાર' હોવાનો મલવ લાગ્યે જ લેાય. એટલું અહીં નોંધી વધે એ કે મુસલમાનોમાં જ એક ધર્મી ધર્મ વર્ગ એવો પણો છે કે જેઓ ખાનભાઈઓની હિંદુમુસલમાન એકબીની હિમાયતની ઠેઠી કર્યા કરે છે એટલું જ નહિ પણ તેઓ સાચા મુસલમાન નથી એમ જતાવવાના વાનવાર બહાના મોઢે છે આ બહાનામાં એક બહાનું એ છે કે બંને ભાઈએ પોતાના ડાકગઝોને વિનાયતમાં કેળવણી આપના મોકલ્યા છે

સોવિયેટ રાજ્ય સ્થાપવાની ઇચ્છાનો જે આરાપ એમના ઉપર મુઠાય છે તે વિરે એટલું કહેવાની જરૂર છે કે ખાનમાહેમના ભાષણોમાંથી અનેક ઉતાગ મરબારે પ્રમિદ્ધ કર્યા છે પણ એકે ઉતાગમાં સોવિયેટ પદ્ધતિ કે નશિયાનું નામનિરાન જણાવું નથી બોસ્તોવિઝમ શું છે એ પણ એ બિચારા લાગ્યે જ જાણતા હશે, ત્યાં એ નવા જૂતાને હિંદુસ્તાનમાં કે સગ્ગદ પ્રાતમાં ફાખન કેન્વાની એમની ઇચ્છાની વાત જ રી? એમને તો હિંદુસ્તાનના એક રાજે જ્યારે આમપચાયતો હતી, ત્યારે હિંદુસ્તાન દેશ બીજન

બે ખુદાઈ ખિદમતગાર

દેશને આધીન નહોતો ત્યાંની ઝિંદગી, જો કોઈ દિવસ
 લારી ચકાસે તો લાગી છે ઘણી વાત એવો કહે છે
 “અમારો પ્રાતઃકાળ ધણીયે વળકરો છે પણ મોનો ધ ધો
 રોજગાર લાગી પડ્યો છે હવે અમારે ત્યાં રેડિયો ચાલુ
 થાય તો આ વળકરોને જિવાડી શકાય પણ રેડિયોની
 વાત ક્યેં સુ કામ આવે — જ્યાં સુધી નુ પોતે કાનતા
 નથી શીખ્યો ત્યાં સુધી” આમ કહીને એ દિવસ
 પોતે રેડિયો એમી ગયા અને કાનવાનું શીખવા માડ્યું પણ
 આર દિવસની અંદર તો મન્ય વાદાગ મજબૂત મતર તેઓ
 કાનવા લાગ્યા મોરયાનિઝમનો હમણાં પવન વાઈ રહ્યો છે
 એને એમને પણ એ વિશે વીક કીક સાહિત્ય જેવો
 વાન્યુ છે એક દિવસ મોગ લાઈ મહે ‘ગાંધીજીના
 કગતો વધારે માન્યા સોરયાસિરદને અમે તો નથી જાણતા
 જો કોઈ બતાવે તો અમે તેમને પગને ચાલુ અમદન
 ગફરાખાન એક દિવસ મને કહેતા હતા “ખન”
 એટલે જમીનદાર મમજની! એ જમીનદારી ખિદમત ગજો
 પેદા કરી ખિદમત આવ્યા એ પહેલાં એવું કાર્ડ નહોતું
 સંકારને પોતાના ગળ્યને માટે આધાન્તરો જોડતા હતા
 તે જમીનદારો બનાવીને જિલા કર્યા આમ કહેવામાં મને
 શરમ નથી દારણ એ ખરી વાત છે — જોકે મારા બાપ
 દાદાને તો મગકાં એ કડો એક જમીનના ખાન બનાવ્યા
 હતા અમારે ત્યાં ખિદમત રાજ્યનો પાયો ૧૮૪૮ મા
 ન આવ્યો અને ત્યાર પછીના ૨૫ વર્ષમાં આ જમીનદારીઓ
 ચર્ચ અને ખાનો બનાવવામાં આવ્યા ૧૮૪૮ પહેલાં તો
 અમારે ત્યાં બધા ખાનોના જિરગા ભરાતા અને રેક

અંચેને આટલું તો જાણી લે

ગામનાં ખેતરોની ગણતરી કરીને સૌને સરખાં લાગ આવે એવી રીતે ચિટ્ટી નાંખવામાં આવતી. દર વીગ વર્ષે આવી રીતે ચિટ્ટી નાંખાય. ખાન યૌનો વડો હતો એ સાચી વાત, પણ ખાનની પાસે ખીજાઓના કરતાં વધારે જમીન નહોતી. સૌને લાગે મરખી જમીન આવતી. માત્ર જુદી જુદી જમીનની માલિકી વીસ વીસ વર્ષે બદલાતી અને જેની ચિટ્ટીમાં જે જમીન આવે તે જમીન લઈને સૌ કેઈ સુખે બેસી જતા. આમ વસ્તીની વસ્તી એક ગામેથી બીજે ગામે ખસી જતી. આના કરતાં વધારે સારું 'સોશ્યાલિઝમ' ખીજું કયું હોઈ શકે ?”

આપું કુટુંબ કેદમાં

મહાત્મા મુદનો ઇતિહાસ હજી લખાયો નથી. પણ આટલી વાત તો સુવિદિત છે કે એમાં આખાં કુટુંબનાં કુટુંબ હોમાયાં હતાં. માર્ક ઠેકાણે બાપ, દીકરા, ભાઈઓ, તો ક્યાંક પતિપત્ની, તો ક્યાંક ભાઈ, બહેન, બનેલી એમ આખા કુટુંબમાં જ નહિ પણ મગાંવહાયાંઓમાં જે માર્ક જેલ જવા લાયક હોય તે મોં જેલમાં જઈને બેઠાં હતાં. આ વાત સામાન્ય રીતે હિંદુ કુટુંબો વિશે કહી શકાય. ખ્રિદિશ હિંદુસ્તાનમાં મુમલમાન કુટુંબો એવાં મારા જનપ્રયામાં નથી. પણ સરહદ પ્રાંતનો ઇતિહાસ જુદો હતો. ત્યાં અનેક પદાણુ કુટુંબો, હિંદુ કુટુંબોની જેમ જ, હોમાયાં હતાં. એમાં મૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે એવું આ ભાઈઓનું કુટુંબ હતું.

૧૯૩૦-૩૧ના કરતાં ૧૯૩૧-૩૨ના વર્ષ વિષે આ કથન વિશેષે સાચું હતું. ૧૯૩૦માં સ્વેચ્છાએ જેલ જનારાઓ પુરુષ હતા, ઘણાને જેલમાં મોકલવાને સરકાર

આખું કુટુંબ કેદમાં

તેવાગ નહોતી ૧૯૩૧-૩૨માં સરકારે જ વીણી વીણીને નાટકાર્યમાં જોતો જગ પણ હિસ્સો હોય તેવાને જેનમાં પૂર્વા હતા આના કાગોમાં બેતગવાનુ આ મ્થળ નથી ૧૯૩૧માં લોડ અર્વિન અને ગાધીજી વચ્ચે થયેલી મધિ કાણે તોડી એની ચર્ચા જવા જઈએ તો અનેક પ્રશ્નો લગમ મધિ દગમિયાન પણ કાઈ પ્રાતમાં મન્દાગની વધાગમાં વધારે મહુ વર્ષ હોય તો તે મગદદ પ્રાતમાં હતી, એ જાણવા જેવી વાત છે મર્વિનય કાનૂનલગ તો મંધ હતો છતાંય સેકડો માણસો, કાઈ ને કાઈ મહાને જેનમાં પૂર્વામાં આવ્યા હતા મહેસૂન ન ભગવાની લડત જેમ આપો ત્યાં નહોતી તેમ મગદદ પ્રાતમાં પણ નહોતી પણ મહેસૂન ભરનાને અરાકત હોય તેવાને મહેસૂન જાપ્તીખૂતને ન ભરવા માટે પૂર્વામાં આવ્યા હતા ખામ કરીને આ ચુનો કન્નાગ કાઈ ખુદાઈ ખિદમતગાર હોય તો તેજ તો આવી જ ગનતુ સેકડો દાખનામાથી માન જે જ દાખવા નમૂના માટે ટાકીએ મજુન્લાખાન નામના એક જાણીના ખાન અને ખુદાઈ ખિદમતગારને ગટેસૂન ન ભરવા માટે પકડવામાં આવ્યા હતા કાચી જેલમાંથી એમણે મન્દાગને અગજ કરી તેમાં અપદ કપુ કે મહેસૂન આપવાની ઇચ્છા નથી એમ નથી પણ થોડી મુદત આપનામાં આવે તો હુ પૂરેપૂરું ભરી દેવાની કોશિશ કરીશ પણ ૨૦૦૦ રૂપિયાની રકમન માટે એમની એક મોટગાડી, એક ટાંગો, એક થોડો અને ત્રણ લેમો પકડવામાં આવ્યા એ રૂલા પડી એમના ખેનગના બેલા પાક જમ કન્નામાં આવ્યા અને આટલું પૂરતું ન હોય તેમ આખરે દોઢ લાખ રૂપિયાની એમની

એ ખુદાઈ ગિફતનાર

જમીન જમ કરવામાં આવી હતી. ડો. ખાનસાહેબના બીજા પુત્ર ઓબેદુલ્લાખાનનું નામ આપણે બાણીએ છીએ, એમના નામ ઉપર ચાક્કી જમીનને અંગે એમની પાસે હીક હીક મહેસુસ બાકી હતું. એમની મોટા ભાગ એ બરી ચૂક્યા હતા, પણ ૩૦૦ રૂપિયા બાકી હતા. આટલા માટે એમને પહડવામાં આવ્યા અને ચરમાડાની એક કાચી જેલમાં પૂરવામાં આવ્યાં. કાચી જેલો કેવી હોય છે તેનો આપણે ત્યાં ધણાને મારી રીતે અનુભવ મળેલો છે. ચરમાડાની કાચી જેલ એટલી તો ગંદકી અને બદબોથી ભરેલી હતી કે ઓબેદુલ્લાખાને ત્યાં કશું પણ અન્ન લેવાની માફ ના પાડી. સજા તો એમને માત્ર દોઢ માસની હતી. આ દોઢ માસમાં ૩૮ દિવસ એમને ઉપવાસ કરવા પડ્યા ત્યારે સ્થિતિ બદલાઈ અને પછી બે દિવસમાં એમને છોડી દેવામાં આવ્યા. પોતાના પિતાની પામે જઈને એમણે આ લાંબા ઉપવાસ પછીની મારવાર મેળવી. આને એક મહિનો ન થયો હશે ત્યાં તો પોતાને ગામે એ મયેલ હશે ત્યાં ઓડિનન્સ પ્રમાણે પહડવામાં આવ્યા !

સરહદ પ્રાંતમાં ઓડિનન્સ ચાલુ કર્યા વિગે મરકારે જે બહેરનામું બહાર પાડ્યું હતું તેમાં ખાનસાહેબના ઉપર મુકામમાં આવેલા આરોપોનો માર મેં જદા પ્રકરણમાં આપેલો છે. ૨૩મી ડિસેંબરે ચીફ કમિશનરે દરબાર ભર્યો હતો તેમાં આ લાઈઓને નિમંત્રણ હતું. એટલે ત્યાં સુધી તો બંને લાઈઓ ગુનેગારો નહોતા એમ કહી ચકાવ. પણ દરબારમાં જવાની ના પાડી એટલે એઓ ગુનેગાર બન્યા. પોતાના પદાણુ લાઈઓનાં ઠેર ઠેર ન્યાં અપમાનો

થતાં હતાં અને ગમે તે બહાને જેલમાં પૂરવામાં આવતા હતા ત્યાં આ ભાઈઓને દરબારમાં બિરાજવું સરમ ભરેલું લાગ્યું. બમ; આટલી વાત ઓર્ડિનન્સ કાઢવા માટે પૂરતી થઈ પડી. દરબારમાં બન્ને ભાઈઓ ગયા હોત તો ઓર્ડિનન્સ ચાલુ ન થયાં હોત ખરાં કે?

અબદુલ ગફારખાન તો રહી ડિસેંબરને દિવસે ગાંધીજી વિલાયતથી પાછા ફરતા હતા તેમને મળવાને ખુબઈ જવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. મોટા ભાઈને તો પંડિત જવાહરલાલ નેહરુનું નોતરું હતું કે નાતાલના દિવસે એમણે તેમની સાથે અસાહજાદમાં ગાળવા પંડિત જવાહરલાલની સાથે ડો. ખાનસાહેબને વિલાયતમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારની ખૂબ મેત્રી હતી. પણ 'સરકારે બન્ને ભાઈઓને માટે જુદા જ પ્રકારનો નાતાલ ગોઠવી ગમ્યો હતો, બન્ને ભાઈઓને રજમીની રાત્રે પકડવામાં આવ્યા અને 'અટક ધિજ' ઉપર લઈ જવામાં આવ્યા. ડો. ખાનસાહેબના દીકરા માદુલાખાન જે વિલાયતમાં પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કરી તાજા જ હિંદુસ્તાન આવ્યા હતા અને મરહૂમ પ્રાંતની પ્રાંતિક સમિતિના મંત્રી બન્યા હતા તેમને પણ પકડવામાં આવ્યા અને બાપ અને કોકાની જ સ્પેરયક્ષ ટ્રેનમાં બેસાડવામાં આવ્યા. ડો. ખાનસાહેબનાં પત્ની બે દિવસ આગળ ઉત્તમાનઝાઈ ગયાં હતાં. તેમને અને આખા કુટુંબને મધરાતે જગાડવામાં આવ્યો, ઘર ખાલી કરવાનું કહેવામાં આવ્યું અને પોલીસને પૂરેપૂરી જડતી લેવા દો એવો કુકમ આપવામાં આવ્યો. બીજા દીકરા એબેદુલાખાન, જેમના ઉપવાસ છટકે લાગ્યે જ

બે ખુદાઈ ખિદમતગાર

મસ્તો થયો દમે ત્યાં પડવામાં આવ્યા માપમાંને એક માથે પકડવામાં આવ્યા હતાં છતાં મધાને જુદે જુદે દેગણે સર્જ જવાની મગકારે જે વી કરી એ ખાનસાહેબને તો જાણે પ જવાહરલાલને મગવા જ સર્જ ગયા હોય તેમ અલાહાબાદની નૈની જેનમાં મૂડવામાં આવ્યા અમદુલ ગફારખાનને હજારીનામ જેલ સર્જ જવામાં આવ્યા અને સાદુલાખાનને બનાગમ જેલ સર્જ જવામાં આવ્યા બધાને આમ છટા છટા નાખવા વિશે હાપાઓમાં દીપ્ત દીક દીપ્ત થઈ તેને પરિણામે મોટા ભાગને પણ હજારીનામ જેલમાં સર્જ જવામાં આવ્યા ઓબેદુલાખાનના મિસ્ત્રમતમાં કાંઈક જુદુ જ લખેલું હતું તેની વિગતોમાં જાનુ તે પહેલાં એટલું મદી દઉં કે ધ મા માન કે ખાનસાહેબની પત્નીઓ અને બન્ને લાઈઓના મગીઝ બાગદો મિરાય કોઈ ન્યુ ન હતું એમની બે બહેનોએ પણ લડતમાં તો ભાગ લીધો હતો — જેમ હજારો પદાણુ મહેનોએ ભાગ લીધો હતા — પણ તેમને પકડવામાં આવી નહોતી પણ આ બે બહેનોના દીપ્ત-ઓને પકડવામાં આવ્યા તેમના બીજા મગાઓને પણ પકડવામાં આવ્યા અને આખરે ખુદાઈ ખિદમતગારોનો આખો માળો વીખવામાં આવ્યો

અમદુલ ગફારખાનને ગાંધીજીને મગવા જવા દેવામાં આવ્યા હોત અને પડિત જવાહરલાલને પણ મુમર્ઝ જતા ગરનામાં પકડવામાં ન આવ્યા હોત તો હે-લા તણ વધતો ઇતિહાસ કદાચ જુદો લખાયો હોત એ અમદુલ ગફારખાનને અને જવાહરલાલને પકડ્યા હતા પણ ગાંધીજીને મગવની વાઈમતોયે ના ન પાડી હોત તો પણ મદાય

આપું કહું છું કેદમાં

ઇતિહાસ જુદો લખાયો હોત. ગાંધીજીને તો મંધિને પાછી ચલવન કરવી હતી. જેલમાં મયા પછી પણ થોડે દિવસે શાંતિભૂખ્યા ગાંધીજીએ કેદી તરીકે લોડ વિલિંગ્ઝનને મળવાને માટે કાગળ લખેલો, પણ તેની પહેાંચ પણ સ્વીકારવામાં ન આવી. આનું કારણ કશું જ નહિ, કોઈ પણ રીતે આખી અળવળને મરકારને છૂંદી નાખવી હતી, બદારવટિયાએ માથે ગસલત કરવી એ મરકારને હીણપત લાગતી હતી.

હવે ધડીક વાર બદાહર ઓબેદુલ્લાખાન તરફ વળીએ. ૩૮ દિવસના ઉપવાસથી એનું નામ અળખામણું તો થયું જ હતું, એટલે એને ન એના પિતા સાથે રાખવામાં આવ્યા, ન બાઈની સાથે રાખવામાં આવ્યા પહેલાં લુધિયાનાની, પછી મુલતાનની, અને પછી જેલ બહાર, ઠીક ઠીક દિલ્લમાં થયાને પરિણામે સિયાલકોટની જેલમાં એમને લઈ જવામાં આવ્યા. અહીં એમની તબિયત કાંઈક સુધરી, અને હવા પણ માફક આવવા લાગી પણ આ વાત મરકારને માફક ન આવી, એમના મખત વિરોધ છતાં એમને પાંઝા મુલતાન જેલ લઈ જવામાં આવ્યા, એટલે એમણે પોતાનું જૂનું શસ્ત્ર પાછું ઉપયોગમાં આણ્યું. ૧૯૩૪ના ફેબ્રુઆરીની પહેલી તારીખે પોતાની તબિયતને માફક ન આવે એવી જગ્યાએ હકપૂર્વક રાખવાની સામે એમણે ઉપવાસ માંડ્યા. આ મુદ્દના ઇતિહાસમાં આ ઉપવાસની અવધિ અમાધારણ હતી. આખા દેશનું ધ્યાન એના તરફ ખેંચાયું, સલાઓ થઈ, પંડિત માલવિમાજી જેવાએ સરકાર ઉપર તારો કર્યો. કેદી કેદી જેલાન અવસ્થામાં ઓબેદુલ્લાના સરીરમાં બળ-જળીરીથી ખોરાક પૂરવામાં આવતો, કેદી કેદી એની સામે

બે ખુદાઈ હિંમતગાર

પણ એમનું કૃષ્ણ ચથેલું શરીર મક્કા વિરોધ કરતું. ૭૮ દિવસ ઉપવાસ ચાલ્યા. આખરે મરકાર દારી અને આ પદાડ જેવા પદ્મણીની પ્રખર પ્રતિજ્ઞા ફળી. આટલા ઉપવાસથી ન એમના શરીરને કે મનને આંચ આવી. ૭૮ દિવસને અંતે મરકારે એમને પાછા સિવાલોકાટ જેલમાં ખસેડ્યા ત્યાં એ ૧૮મી ઓગસ્ટ સુધી રહ્યા.

એએદુલ્લાનો દાખલો હતિહાસે નોંધવા જેવો છે, પણ એનું અનુકરણ મહેલું નથી, ચોચ પણ નથી. શુદ્ધ સત્યાગ્રહની કસોટીએ એ ચડી રોકે એમ નથી. જો ઉપવાસ પહેલાં એમણે ગાંધીજીની મનાહ માગી હોત તો ગાંધીજીએ એમને ઉપવાસ ન કરવા દીધા હોત. પણ એમણે તો પોતાને બારથું તે સત્યનું પાલન કરું, અને તેનાં પરિણામ સદન કરી લેવાની એમની પૂરેપૂરી તૈયારી હતી. એમની અસાધારણ હિંમતનાં મોં કોઈ મુક્ત કંઠે વખાણ કરશે.

ડૉ. ખાનમાહેબ હણી વાર પોતાના આ પુત્રની વાત કરે છે અને કહે છે: 'એની હિંમત અને માહમની જોડી મજબી કહાય છે.' પણ બાપકાકની હિંમત દીકરાની હિંમતની પાસે બેસે એવી હતી. બન્ને બાઈએને તો હઝારીબાગ જેલમાં વર્તમાનપત્ર દ્વારા એએદુલ્લાખાનના ઉપવાસની ખબર મળતી. કદાચ એમણે માગણી કરી હોત તો સરકાર એમને 'પેરોલ' (વચન) ઉપર દીકરાને જેવા જવા દેત, કદાચ કેદી તરીકે પણ મજબા દેત. પણ ન એમણે એકે પ્રકારની માગણી કરી, ન એમણે સરકાર પાસે દીકરાની ખબર પુછાવી, ન કાગળ લખ્યા, ન બીજાઓ પાસે કાગળ મંગાવ્યા. એઓ તો ગહાદુર દીકરાને ખુદાને સોંપીને બેઠા

હતા. આખરે બ્યારે એમને લાગ્યું કે હવે અંતકાળ આવી રહ્યો છે, હવે ઓબેદુલ્લાનું શરીર મરણ સામે વધારે ટકર નહિ ઝીલે ત્યારે તેમણે દીકરાને ક્યાં દફન કરવો અને કેવી રીતે દફન કરવો એ વિષે સૂચના લખી કાઢી અને સરકારને મોકલવાનો વિચાર કર્યો. આ સૂચનાનો ઠાગળ મોકલાયાના બે ત્રણ દિવસની અંદર જ ખબર આવ્યા કે ઓબેદુલ્લાખાનના ઉપવાસ છૂટ્યા છે અને એમને સિયાલકોટ જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા છે.

આ રોમાંચક કથા સાંભળીને કોની આંખ બીની થયા વિના રહે? પણ વીર પિતા વીર પુત્રની વાત કરતાં કરતાં હસતા હતા, એમના વર્ણનમાં હેરામત રોષ નહોતો, તિરસ્કાર નહોતો, બલકા વીરોચિત રીતે એમણે શત્રુને તેના દાનાપણને માટે ધન્યવાદ આપ્યો: “આ સરકારને વિષે એક વસ્તુ કહ્યા વિના આસે એમ નથી. ઉપવાસ છૂટ્યા પછી એમણે ઓબેદુલ્લાને સામે કરવામાં જરાય કમી ન રાખી. આવા ઉપવાસ પછી જે એની બરોબર મારવાર ન કરવામાં આવી હોત અને ચોખ્ખા ખારાક ન આપવામાં આવ્યો હોત તો એને અમે ખોઈ બેઠા હોત. સરકારે એને તાબો ખરો પણ જિવાજો પણ ખરો.”

ડૉ. ખાનસાહેબના મોઢી નાના દીકરાને વિષે એક સીટી લખીને આ પ્રકરણ પૂરું કરીશું. હિદાયતુલ્લાખાન મુંબઈની ગ્રાંટ મેડિકલ કોલેજમાં વિદ્યાર્થી હતા, રંગના દિવસો ઘેર ગાજવાને માટે એ ઉત્તમાનગ્રાહ ગયા હતા, એમણે તો લડતમાં નામનો પણ ભાગ લીધો ન હતો, અને રંગ પૂરી થયે એમને કોલેજમાં પાછા જવું હતું. પણ એમને પણ ઓર્ડિનર લાગુ પડ્યું અને ૭ માસની જેલ ભોગવવી પડી.

ખુદાના બંદા

આ વીર પુરુષો આજે રાજ્યના શત્રુઓમાં ગણાય છે. શાસન અભાવનારને વીરતા મહત્ત્વ કગવી પોમાતી નથી. જો સહન કરે તો વીરોને જ શા મારુ શામન ન મેળે ? પ્રજા તો એવા વીરોનું અનુકરણ લેશે ન કરે પૂજા તો કરે જ છે. વીરપૂજા એ પ્રજાના વિકાસનું માધન છે.

પણ આ ભાર્ગવો પ્રજાના હૃદયમાં વિરાજે છે એનું કારણ કેવળ વીરતા જ નથી, પણ તેમના શુદ્ધ, માદા, સ્વામી શ્રવન છે. ભારત અનાદિ કાળથી વીરતા કરતાયે પવિત્ર સ્થાને વધારે પૂજાતો આવ્યો છે, અથવા પવિત્ર ત્યાગમાં ભારતે વધારેમાં વધારે વીરતા જોઈ છે.

૧૯૩૧માં ખાન અબ્દુલ ગફ્ફરખાન બ્યારે સરદાર વલ્લભભાઈને મળવા બારડોલી આવ્યા ત્યારે ઝેરાન ઉપર એમને લેવા અચેલા અમે એમને સેકંડ ક્લાસમાં શોધનાં યાત્રા ખાનસાહેબ તો એક નાનકડી મરખી 'એગ'

બગનમાં મારી ટિઝિટ બતાવતા દરનાજી આગળ ઊભા
હતા થોડો જતા એમને જોયું કે આ 'મેગ'માં એમના રોજ
બદલવાના બે કપડા અને એક ટાઈમટેબલ હતા એમનામાં
આટલી બધી આદર્શ જોવાની એમને આશા નહોતી ગંધી
કોગ્રીમાં જ્યારે જોડ વગાડતા ખુર્ના ખિદમતગારોની સાથે
એઓ ગાંધીજીના મુકામે આવતા ત્યારે એમને એમને કાર્થિક
દમામ અને રુઆબનો શોખ હશે એવી કાર્થિક ક પના કઠી
હતી પણ ખાનમાહેમ તો તદ્દન ફકીર છે એમ એમને જોયું
પહાણ શબ્દનો અર્થ પણ માલમત્તા ધરાવનાર જમીનદાર,
ગામનો આગેવાન અને પટેલ સાય છે જેને આવી મત્તા કે
મત્તા હોતી નથી તેને ખુશતોમાં આથી ઊંચી મત્તા 'ફકીર'ની
આપવામાં આવે છે હજારો એકજની મિલનતવાળા અબ્દુલ
મકશરખાન પોતાની માલમિલકતની દરકાર ક્યા વિના
સ્વાત્ર્યના મુદ્દામાં સર્વસ્વનું બલિદાન આપીને સ્વેચ્છાએ
ફકીર મન્યા છે ગરીબમાં ગરીબ પહાણોની વચ્ચેના
અબ્દુલ મકશરખાનને મોઢી કાઢવા મુશ્કેલ પડે પણ
આ આદર્શની સાથે એમના જીવનની પારદર્શી માધુર્ય
અને અપાર નિરભિમાન એ એમને પૂજાપાત્ર બનાવે છે
અમીરના કુટુંબમાં જન્મીને એમણે સ્વભાવની અમીરી મેળવી
છે, પણ સ્વેચ્છાએ ફકીરી લઈને આખું જીવન, અને
તમામ રહેણીકરણી એમણે ગરીબના જેવી કરી મૂકી છે
પોતાના આખા પ્રાતરમાં માર્છલોના માર્છલો એમણે પગ-
પાળા મુમાફરી કરી છે, મામાન્ય ગરીબ લોકોની ધર્મ-
શાળાઓમાં સૂતા છે અને ગરીબનો જાડો લૂપો રોટલો
ખાઈને મતોષ માન્યો છે અને લીધે હજારો એમનો

બે ખુદાઈ ખિદમતમાર

પત્રો બોલ ઉઠાવવાને તૈયાર હોય છે, હજારો એમની માથે ખુવાર થયા છે.

આ જ્ઞાતની વફાદારીની પાછળ એમની પોતાની અગત્ય વફાદારીની રક્તિ રહેલી છે. “હું તો સિપાઈ છું, હુકમ ઉઠાવવાનું મારું કામ છે, અને સિપાઈગીરી કરતાં જ મારાં હાડ પડે એમ હું માનું છું,” આ વચનો એમને મુખેથી અનેક વાર માંબળ્યાં છે. ૧૯૩૪ની મુબઈની મહા-મજાનું પ્રમુખપદ એમને આપવાને માટે બહુ માગણી થઈ ત્યારે પણ એમણે આ જ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા અને બે વાર એમણે એમનું નામ સૂચવનારાઓને સખત શબ્દોમાં એતલ્યા. જે નેતાપણામાં દંભ છે, દમામ છે, દેખાવ છે એ નેતાપણાની એમને સૂઝ છે. નેતા એટલે મોટામાં મોટો સેવક એ ગાંધીજીની આખ્યાને એઓ અક્ષરશઃ માને છે, અને એને લીધે જ એ સિપાઈને હજારો સિપાઈઓ મુઢેજો મળી રહે છે. એમના એ શુણેનો સરકારને વધારેમાં વધારે ડર છે, અને એને લીધે જ સરકારે ૧૯૨૧થી તે આજ સુધીમાં એમને આઠ નવ વર્ષ એમના લોકોથી દૂર રાખ્યા છે.

બ્રિટિશ અમલદારોની બેદનીતિ જોવાના એમને આખી જિંદગી એટલા બધા પ્રર્મગો આપ્યા છે કે એઓ મામાન્ય રીતે બ્રિટિશ અમલદારના તગ્ધ વહેમની નજરે જ જીએ છે, અને તેના શબ્દ ઉપર એમને મહેજો વિશ્વાસ નથી બેસતો. લોડ્સ એમ્સફર્ડના ખાનગી મંત્રી મિ. જોન મેક્લેને ગાંધીજીની સાથે બહુ સારો મંત્રીધ હતો, અને તેણે પોતાની ખાનદાનીની હમેશાં ગાંધીજીની ઉપર છાપ પાડી હતી. એ જ સાહેબ

સર જોન મેફી તરીકે સગદર પ્રાતના ચીફ કમિશનર થઈને
 ગયા ત્યારે ખાનસાહેબના કુટુંબની સાથે ઘરોબો છતા
 અબદુલ ગફારખાન ઉપર બહુ મારી જાય ન પાડી શક્યા
 એટલે ખાનસાહેબ અનેક વાર ગાંધીજીની આગળ મેફી સાહેબની
 વાત કરતા એમનો ઉદ્દેશ્ય કટાક્ષમાં ‘તમાગ મિત્ર મેફી’
 કહીને કરે છે, અને એમને ખડખડ દમાવે છે પણ એમના
 અતરમાં અમલદારો માટે કે અંગ્રેજો માટે જગત વૈરભાવ
 નથી અને અંગ્રેજ પ્રજા તરફ રાખવાના આપણા વર્તન
 વિશે ગાંધીજીના શબ્દશબ્દ સ્વીકારતા એમને મકાલ ન થાય
 ડોક્ટર ખાનસાહેબના અનેક અમલદાર મિત્રો એમના પણ
 મિત્રો છે, અને આજના ગવર્નર, જેઓ એમને ઘેર અનેક
 વાર મહેમાન થઈ ચૂક્યા છે અને આખા કુટુંબને મારી
 રીતે જાણે છે તેઓ બન્ને ભાઈઓને વિશે અનેક જૂઠાણા
 ફેલાવાઈ શકે છે એ એમને મોટી અળખખીની વાત છે

પણ એમના જીવનની મૌઠી મહત્વની વસ્તુ કહીએ
 તો તે એમની ધર્મનિષ્ઠા છે, અને એ ધર્મનિષ્ઠામાં જ
 એમના બધા ગુણો આવી જાય છે ધર્મનિષ્ઠા એટલે
 અલ્પાને સમર્પણ કરીને પ્રત્યેક કાર્ય કરવું એ જ એમને
 મન સાચો ધર્યામ છે, અને કેમકે આ નાને એકે વસ્તુ મેલી
 કે જૂઠી અર્પણ ન કરી શકાય એટલે જ એમના જીવનમાં
 અસ્વચ્છતા કે અસત્ય શોધવા જઈશું તો ન મળશે એમણે
 ગાંધીજીના જીવનનું માપ પણ આ જ કસોટીએ માપ્યું છે
 અને એ કસોટીમાં ગાંધીજી સંપૂર્ણ રીતે પાર જિતે છે
 માટે જ એમની ગાંધીજી પ્રત્યે અસાધારણ વફાદારી છે.

બે ખુદાઈ ખિદમતગાર

ગાંધીજીનું નામ કે પ્રતિષ્ઠા જોઈને એઓ તેમના તન્દ્ર નથી આકર્ષાયા, ગાંધીજીના બહારવટાથી કે અસાધારણ લાગથી નથી આકર્ષાયા એમને તો ગાંધીજીની ઈશ્વરાર્પણ ભુદિધી કામ કરવાની રીત એ જ મોટામાં મોટું આકર્ષણ છે. જેમ ગાંધીજીએ આત્મશુદ્ધિને પોતાના ધાર્મિક, સામાજિક, નાજકીય જીવનનું એક મામાન્ય અંગ કરી મૂક્યું છે તેમ એમને પણ આત્મશુદ્ધિ માધવી એ ધ્યેય છે રાજકારણને અને ધર્મ અથવા નીતિને કમો મંત્રધ નથી એમ જોઈને એમને માટે અમલ છે, એમને તો ઈશ્વરને જુવોને કરવામાં આવતું એકે કાર્ય મજબૂર નથી હું અનેક મુમલમાન નેતાઓના મમાગમમાં આવ્યો છું, તેમાંના ઘણા કુદન જેવા માયા છે, અને તેમની દેગલકિત અને હિંદુમુસ્લિમ અન્ય માધવાની ધમરા રિયે બે મત હોઈ જ ન રહે તેઓના લાગ પણ જેવો તેવો નથી પણ મને નથી લાગતું કે જીવનની અણિશુદ્ધ પવિત્રતામાં, ફકીરીમાં અને ઈશ્વરશ્રદ્ધામાં એમની જોડમાં કોઈ બેમી શય એમના ઉપરામમય અને મયમમય જીવનના અનેક ઉદાહરણ હું આપી ચૂંક્યો છું એમનું નિષ્કલંક જીવન એમને માટે લમિત ઉત્પન કરે એવું છે મરના વચનબલાઈની જેમ નાની ઉંમરે વિધુય થયેલા પણ પુનર્લંભ કરવાનું એમને કદી નથી મૂઝવું 'પન્ત્રી માત મમાન'નું મુન એમણે જીવનમાં આશર્યકારક મીતે વણ્યું છે શ્રીમતી જોન્સેદબહેન મને એક કિસ્સો મ્હેતા હતા તે આ મમધમાં ટાક્યા વિના ચાને એમ નથી એક વાર એ બહેન તેમની માથે મુસાફરી કરતા હતા એક વીનમના પમણોના મુવકમાં જાય તો મૌ તેમને જેવા આવે

જ. ડખ્યામા બેઠેલા ખોરોદનહેને સૌ કાર્મ નિહાળતુ હતુ ખાનસાહેબ ડખ્યાના બારણામા જઈને ઊભા અને જરા લાલ આખ કરીને બોલ્યા “બહનજીડી ઔઝ ક્યા દેખના હે ? હમકો દેખો” બધા લાથી ખમી ગયા

પણ હું કહી ગયો તેમ આ મનુ એમની હશિગર્પણ શુદ્ધિમાથી ઉત્પન્ન થાય છે એક વાન એમણે મને કહેલું “જ્યારે ગાંધીજીના જીવનમા કાર્મ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન આવે છે અને ગાંધીજી કોઈ અમાધાનથી પગલુ લે છે, ત્યારે મારું મન તો તન્ત મને કહી દે છે કે ‘હશિગર્પણ શુદ્ધિથી કામ કન્નાગનુ પગલુ ખોડુ હોય જ નહિ’ મને તો ગાંધીજીના બધા ઉપવાસ ખુદાની મરજીથી થતા લાગે છે” ૧૯૩૪મા ગાંધીજીએ મહાસભામાથી નિરૂત્ત થવાનું નિવેદન લખ્યુ અને એમને બતાવીને એમનો અલિપ્રાય પૂછ્યો ત્યારે એમણે કહ્યું ‘મને તો જગત આશ્રય નથી / ગાંધીજી આ નિષ્કર્ષ ઉપર આ વા અમના નિષ્કર્ષ વિશે શકા કરવી એ મને હમેશા મુશ્કેલ લાગે છે વાળ્ય હમેશા એઓ હશિગને સાક્ષી રામે છે અને એને પૂછીને બધું કરે છે દરેક મહા સુધારક એમ જ કહ્યું છે, અને ફેર મહા સુધારકના જીવનમા એવો મમય આવે છે કે જ્યારે તેણે પોતાના અનુયાયીને પાછળ મળી તેમની નમગાર્તઓ અને ત્રુગીઓથી બધાયા વિના આગળ વધતુ એ જ એપરક લાગે છે પણ તેથી તે અનુયાયીઓનો લાગ નથી કન્તા, કે તેમની મેવા ઓછી કરે છે એમ નથી, બલકુ તેમની મેવાનું ક્ષેત્ર તેમ કરતા વધારે વ્યાપક બને છે મારી પાસે તો એક જ માપ છે અને તે હશિગર્પણ શુદ્ધિનું’ એ જ માપ એઓ

બે ખુદાઈ ખિદમતમાર

ખીજાને માટે વાપર છે અને ખીજા એમને એ જ માપે જુએ એમ એઓ ઇચ્છે છે

મોટા ભાઈ જુદા પ્રમ ના માણુમ છે મોટા ભાઈએ દુનિયા નેઈ છે, પગ્દેશમા દત્ત અધિષ્ઠાઈ વર્તી ગાળ્યા છે, અને મનધો બાપ્યા છે એટલે નાના ભાઈ જ્યારે વધારે અતમુખ છે ત્યારે મોગ ભાઈ વધારે બદ્ધિમુખ છે એમ મ્હીએ નાના ભાઈ એક ધુન્ધર કમયોગી ॥ છતાં તે જગનથી નિગળા ન્હેતા હોય એમ લાગે છે મોગ ભાઈમા એ વૃત્તિ નથી એ જગનને ઓગખવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એની માથે મનધો ગખે છે, વ્યવહારકુશળતા કેળવે છે નાના મયમ અને આત્માનિમ્મલ હિપ્ત બહુ ભાર દે છે, ત્યારે મોગ મયમ પાગવાનો અવસર આવે છે તેને માટે તૈયાર રહે છે નાના લાગના પ્રમગો ગાધે છે જ્યારે મોટા એવા પ્રર્નગો આવે તેને આનદથી વવાવી લે છે એક વાગ ખીડી પીવાની વાત મ્હો તા વક્તવ્ય ખાનસાહેબ મ્હો કે એમને ખીરી પીવાની એવી તો ખૂરી આત્મ હતી કે દિવસમા પચામ પચામ સિગરેટ તેઓ પીતા પણ ૧૯૩૧મા એમને લાગ્યું કે હવે કેદમાંથી દૂર રહેવાય એમ નથી જોવો ખીજાનો તેમ પોતાનો પણ તગતમા જ વારો આવવાનો છે, એટલે તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે સિગરેટને ગુખસદ આપવી બસ તે વેળા સિગરેટ છોડી ને છોડી પણ ખાન અબદુલ ગફ્ફારખાને તો જિંદગીમા ખીડીનો સ્પર્શ નથી કર્યો

૩૧ ખાનસાહેબ તો સ્વભાવમિદ્દ ખેલાડી છે કોનેજમાં હતા ત્યારે કોચેજની ક્રિકેટની ટીમના નાયક હતા લગ્નમા

હતા ત્યારે સરસ ક્રિકેટ રમતા એટલું જ નહિ પણ ફૂટબોલમાં પણ કુશળતા મેળવી હતી. ૧૯૩૦ સુધી જ્યેષ્ઠ યુવનની મળ ચાખી હતી, અનેક મોટામોટા મિત્રોની મહેમાની કરી હતી, કંઈક દમામલલકો પણ રાખ્યો હતો, તેવાને એકાએક જોલ જવું પડે અને બહારવટે નીકળવાની ટેક લેવી પડે એ કાઈ નાનીસની વાત ન હતી. નાનાએ તો ૨૯ વર્ષની વયે જ બેખ લીધો હતો અને ફકીરી એમના હાડમા જ હતી એમ કહી શકાય. પણ દાકતરમાહેબને પણ ફકીરી લેતાં વાર ન લાગી. કારણ એ તો એક નરમ ખેલાડી છે. કોઈ વાર આપણા દાવ બિલટા પડે તો કોઈ વાર સીધા પડે. જો સીધા પડે તો ન ગચીએ, તો બિલટા પડે તો ઉદ્ભ્રમ શા સારુ કરીએ? જિંદગીમાં કડવાશ છે, મીઠાશ નથી એમ નથી — આપણે બન્નેને મારે તૈયાર રહેવું. પણ અબદુલ ગફારખાનની ફિલસૂફી જુદી છે. એમણે કડવાશની મારફતે મીઠાશ ચાખવાની તાલીમ જિંદગીભર લીધી છે, અને એ જ કેજવે છે.

દાકતરના ખેલાડીપણાનો એક દાખલો આ રથે ટાંકવા જેવો છે. કર્નલ સેન્ડીમેન નામનો એક મોટે લશ્કરી અમલદાર ૧૯૩૧ની મુસોલ દરમિયાન પોતાની ટુકડ લઈને પેશાવર આવ્યો હતો. અમલદારોને તો આ મુસોલ જરાય ગમી નહોતી એ આપણે બાણીએ છીએ. કર્નલ સેન્ડીમેનને દાકતર ખાનસાહેબની સાથે સારી દોસ્તી હતી એટલે એણે પોતાની લાગણી દાકતર પાસેથી છુપાવી નહિ દાકતરે ટુરત જ એમનું મન મેળવી લીધું અને તેમને કહ્યું - “ના, ના, કર્નલ સેન્ડીમેન તમે ...”

બે ખુદાઈ ખિદમતમાર

માનવાનું કારણ નથી. આ રાજદાન તો એક ગમત છે, હાગુત બન્ને પક્ષની થયા કરે છે, અને ક્રિકેટમા જેમ એક પક્ષ ગમત પૂરી થયે ખીબની માથે વાનંદી હાથ મેળવે છે તેમ આમાં પણ આપણે શા સારુ લડીઝઘડીને ભેગા ન થઈએ? પણ ખરી વાત તો એ છે કે આજે તો છતનો સવાલ જ નથી. આજે તો કોઈ હાથ નથી અને કોઈ છત્તુ નથી. આપણી તો મંધિ છે.” કનૈલ સેન્ડીમેન ગથ થયો, અને છૂટા પડતાં બોલ્યો : “બરાબર છે, આપણી એટલી જૂની દોસ્તી છે કે હું આસા રાખું છું કે મારી દુકડીને ચગાડામાં કેશુએ અણગમતુ કરવાનો પ્રયત્ન ન આવે.”

નાના ભાઈ પોતાની ધર્મભાવના અને ત્યાગ એટલે અંશે લઈ જાય છે કે કોક વાગ તે અસહિષ્ણુતા થઈ પડે. મોટા ભાઈ વિરોધીઓની માથે મેળ સાધવાને માદ નાના ભાઈના કરના વધારે પ્રયત્નો કરે. આજનો નવો પવન ભેજમાં ભગીને રૂનારા વિદ્યાર્થીઓ માથે દાકતરસાહેબ મીઠાશથી, હમી ગમ્મત કરીને કામ લે, ત્યારે અમદુલ ગફારખાન દહાલ એમને મહન જ ન કરી રહે. ગુલામ દેશમાં ગુલામી કેળવણી પાછગ ધન અગત્યનું એ જ એમને ગુનો લાગે છે. પણ અમદુલ ગફારખાનને પોતાની મર્યાદાનું અંપૂર્ણ જ્ઞાન છે દાકતર સાહેબને એમેંજીનીને માટે ગિલા ચવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે ધડીક વારના મંકેચ પછી તેઓ માની ગયા. પણ અમદુલ ગફારખાનને એવી સૂચના કરવાની પણ કોઈ દિમત ન કરે. મહામલાનું પ્રમુખપદ લેવાની જે વાર એમણે ધમીને ના પાડી મોટા ભાઈએ

પ્રુદાના બાંદા

અન્ય મિલનગાગપણું કેળવ્યું છે. અબહુલ મદદારખાન અભવમાને કદાચ અતડા લાગે.

પણ પ્રશ્નરે બન્ને ભાઈઓની અજ્ઞા જોડી બનાવી છે — એક ખીજના અધૂગપણાને પૂરે છે, છતાં બન્નેમાં મરખી સાકુતા, મત્યનિષ્ઠા અને નિશ્ચય ભર્યાં છે, બન્નેમાં એકમગ્ધી વક્ષાદારી અને ખાનદની ભરેલી છે. બન્ને પોતાને પ્રુદાઈ ખિદમતગાર કહેવડાવવામાં આનંદ અને અભિમાન માને છે, અને એ માદું છતાં મોદું નામ ધારણ કરવાને માટે એમનું આખું જીવન એ એક અખંડ, રાત-પૂર્વક થતો પ્રયત્ન છે.

વર્ધાના ઘરમા

મન ૧૯૩૪ની આખરે હજારીનામ જેમમાથી જ્યાં
 લાગ્યા બન્ને ભાઈઓએ શેઠ જમનાલાલ બળજના ઘરને
 પોતાનું ઘર માન્યુ આ બન્ને ભાઈઓ માથેની જમના-
 લાલજની મૈત્રી હિંદુમુખિય ઐક્યના ઇતિહાસમા એક
 ડેજનલ પ્રકરણ રોકે બન્ને ભાઈના છૂટવાની ખમગ
 મળી કે તગત જ જમનાલાલજીએ બન્નેને વર્ધા આવવાનો
 તા. ક્યો તે વેળા જમનાલાલજી પોતે તેા કુબધમા
 માદગીને બિહાને પડેલા હતા, પણ ગાધીજી વર્ધા હતા
 એટલે એમણે આ તા. ક્યો અને બન્ને ભાઈઓએ આ
 આમ ત્રણને વધાવી લીધુ ભાઈઓને સગદરમાં પ્રવેશ
 કરવાનો મનાઈ હતી એટલુ જ નહિ પણ પગલમાં જવાની
 પણ મનાઈ હતી બિહારની જેલમા ત્રણ વર્ષ ગા.યા
 એટલે બિહારના મિત્રો એમને બિદા.મા મુકામ કાયમ
 કરવાનો આગ્રહ કરતા હતા પણ ભાઈઓ ગાધીજી અને
 જમનાલાલજીના આગ્રહને વશ થયા જેલમાંથી બદાર

આનંદા દેવ ગરકાદ માન ાં શાનના ૧ ન મેશાન ૧૧૮
 (૮મી દિ ૧૨૫૨ ૧૨૭૪ આનના જના ૧૩ ૧૪ ન આ ૧૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ કો ૧)

વર્ધાના ધરમાં

નીકળાને સંપૂર્ણપણે ગાંધીજીની સલાહથી જ દોરાવાનો નિશ્ચય કરીને નીકળેલા હોવાથી વર્ધામાં ગ્રહેવાનો તેમનો નિશ્ચય સ્વાભાવિક હતો.

શેઠ જમનાલાલજી અને જનકીબહેનની મહંમમનીના આ દિવસો — ૧૦૦ દિવસો — તેમના જીવનના એક મીઠા રમરણ તરીકે રહી જશે. બન્ને ભાઈઓ આખા કુટુંબમાં એટલા હળીમળી ગયા હતા કે ત્રાહિત માણસને ભાગ્યે જ એમ લાગે કે આ કોઈ કુટુંબ બહારના માણસ છે, બન્ને ભાઈઓના સ્વભાવમાં કામળા પ્રેમળતા ભરેલી છે, પણ મોટા ભાઈનું મિલનસારપણું અસાધારણ છે. એટલે ત્યારે નાના ભાઈ ગાંધીજીની સાથે સવાગસાંગ ફરતાં અનેક વારો કરે, ત્યારે મોટા ભાઈ જમનાલાલજીનાં ઊકરાંઓની સાથે ગમ્મત તોડીને કરે, તેમની સાથે રખડવા નીકળે, અને જમનાલાલજીના રોજ રોજ વધતા જતા કુટુંબમાં અવારનવાર કોઈ માંદાસાજં હોય તેમની સારવાર કરે. ધીમે ધીમે સલામત આશ્રમની સાથે જોડેલા કન્યાશ્રમ અને મહિલાશ્રમની બહેનોની સેવા અને શુશ્રૂષા કરવાની પણ એમણે ગાગણી કરી, અને એ માગણી ગાંધીજીએ આભાર સાથે સ્વીકારી, અને પછી એમણે વર્ધા જિલ્લાનાં ગામડાંમાં પણ પ્રવેશ કરવાનો કાર્યક્રમ બનાવ્યો. રોજ દસથી પંદર માર્મિક ચાલતા જાયઆવે અને ગામડિયાઓની સેવા કરે. એમના જેવા આઈ. એમ. એસ. અમલદારને ફરદીઓની પાસે બેસી તેમને શેક કરતા અને તેમનું માથું દાબતા જોઈને કોઈને આનંદ અને આશ્ચર્ય થયા વિના રહે નહિ. તાવમાંથી ઊઠેલા દરદીને માટે શાકનું ઓસામણ એ એમની એક ખામ

જે ખુદાઈ ખિદમતગાર

હંવા છે. જે એસાંમણ મટોવની પાસે કલાક જે કલાક
 ખેસાને પોતે બનાવે અને દરદીની સેવા કરનારને બનાવતાં
 શીખવે. જે અરસામાં દક્ષિણ આફ્રિકાથી દીનમંદુ એટુંજની
 સાથે તેમના એક મિત્ર મિ. જોન્સ કરીને આવ્યા હતા.
 તેમની એકાએક તબિયત ખમડી; આંતરડાંના મોળનું દરદ
 ગંભીર હતું અને મુંબઈ જઈને સારવાર કરાવવાની મિત્રોની
 સલાહ પડી. પણ દાકતર ખાનસાહેબે કહ્યું: “હું ચોખ્ખ
 ખોરાક વગેરે આપીને એમને આરામ કરીશ” અને ચોવીસી
 કલાક ધ્યાન આપીને એમણે એમને સાજા કર્યા. આ
 એમનું હમેશનું કામકાજ હતું. ઘણી વાર ફરવામાં અમારી
 સાથે એઓ જોડાય પણ ચાંતિથી પાછળ પાછળ ચાલતા
 હોય, ગાંધીજીની વાતો ધ્યાનથી સાંજળે પણ ભાગ્યે જ તેમાં
 ભળવાનો પ્રયત્ન કરે.

નાના ભાઈની વફાદારીની તો વાત જ શી કરવી ?
 વર્ધામાં આવીને એકાદ માસ રહ્યા પછી ત્યારે એમના
 ઉપર એક પછી એક જગ્યાએથી આમંત્રણના તારો
 આવવા લાગ્યા ત્યારે જે બધા તારો ગાંધીજીની આમજ
 એઓ રજૂ કરે અને ક્યાં જતું, ત્યાં શું કરતું, શું કહેવું એ
 વિશે તેઓ વિગતવાર સૂચના ગાંધીજીની પાસે મેળવે.
 ખુસાઈરીએથી આવીને દરેક સ્થાને ફોને મળ્યા, કેટલી
 સભાઓમાં ગયા, ત્યાં શું શું બોલ્યા, દરેક સ્થાને શા શા
 અનુભવ થયા એની ઝીણી વિવરતા આપે. સ્વદેશી પ્રદર્શન
 સુધમાં ખેલવાને માટે ખાનસાહેબ ગાંધીજીની રજા માગે, અને
 મુંબઈની મહામંજા વખતે ખાનસાહેબની પ્રદર્શન ખેલવાની
 સંમતિ મેળવવા માટે મુંબઈના મિત્રોને ગાંધીજીને વિનંતિ

વર્ધાના ઘરમાં

દરવી પડી હતી. મહાત્માના કાર્યવાહક મંડળના સભ્ય પણ તેઓ ત્યારે જ થયા કે જ્યારે ગાંધીજીએ તેમને 'તેમ કરવાનો આમ્ર દર્શો. મહાત્માના પ્રમુખપદ ૧૯૩૪ની કુલર્ચની મહાત્મા વેળા લેવું હોત તો એમને માટે ચક્ર વાત હતી. જાણ મન્નુપ્રસાદ તો એમને આમ્ર કરી ચૂકેલા હતા, કુલર્ચના કેટલાક મિત્રોનો જાણ આમ્ર હતો જ, પણ ખાનમાહેજની પોતાની એટલી તો અનિચ્છા હતી કે એમને આમ્ર કરવાનો અવકાશ જ નહોતો. જે વારે એમને ઠાંડી પીટીને જાહેર કર્યું કે 'હું તો મિપાર્ક છું, મને એ મરદારનું રથાન ન ગાળે. હું તો લોકોમાં રહેતો તેમની ખિદમત કરું, રાજકાજની અંચ માગ્યો ન ગણે.' અને જતાં ધારો કે ગાંધીજીએ એમને આમ્ર કર્યો હોત કે મહાત્માના પ્રમુખપદ લેવું જોઈએ જ, તો તેમની આગા તેઓ ઉઠાવત. એ એમની મિપાર્કગીરીની ખૂબી છે

ડો. ખાનમાહેજ પણ મિપાર્કગીરીમાં તો નાના ભાઈના જેવા જ છે. ગાંધીજીએ જ્યારે તેમને એમેન્સલીને માટે ડાહ્યા દવાતો આમ્ર કર્યો ત્યારે તેઓ તુરત માની ગયા, જોકે જીજ્ઞાસાની માથે તો તેમણે આખર સુધી ધાતમભામાં જવા વિરુદ્ધ દલીલ કર્યો કીધી હતી.

મહાત્માના ઇતિહાસમાં આવી જવલંત નિધાના નમૂના શોધ્યા જડવા મુશ્કેલ છે. આ નિધા એમના મુદ્દ-જીવનને લગતા પ્રશ્નો સુધી એઓ લઈ ગયા છે. વર્ધાના મુકામ ફરમિયાન ખાનમાહેજ અજાણ અધિકારખાનને કન્યાશ્રમ અને મહિલાશ્રમની બંહેનોની રહેઠાણીદરખી જેવાની તક મળી. એ બંહેનોની માદાર્ક, મરજતા અને નિર્મળતા એમને

ગમ્યાં. એ આશ્રમોનું સંતિનું અને સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ એમના મનમાં વમી ગયું અને પોતાની દીકરી જે ડૉ. ખાન-સાહેબનાં અંગ્રેજ પત્નીની સાથે વિલાયતની શાળામાં ભણતી હતી તેને બોલાવી લેવાનું મન થયું. જેને હિંદુ-સ્તાનમાં જીવન ગાળવું છે, જેને હિંદી લોકોની સેવા કરવી છે તેને અંગ્રેજી રીતભાત અને અંગ્રેજી તાલીમ કાચી વધતી તો ન જ આપવી જોઈએ એમ એમને લાગ્યું, પોતાના વિચાર ગાંધીજીને જણાવ્યા, અને ગાંધીજીનો અભિપ્રાય માગ્યો. ગાંધીજીએ એમના વિચારને વધાવી લીધો અને ખાનસાહેબે પોતાની દીકરીને મીર્સાજહેનની સાથે પાછી મોકલવાનો તાર પોતાની બાબીને ક્યો. પણ અહીં આવીને એણે અબ્યામ ક્યાં કરવો? ગાંધીજીએ કહ્યું તેઓ ઇચ્છે તો કન્યાશ્રમમાં જરૂર બહુન મહેરતાજને રાખવામાં આવે, પણ એ બાપડી બાળક હોઈને નિરાશિષ આહાર અને આશ્રમનું કંઈ જીવન જીરવવા કદાચ ન તૈયાર થાય. ખાનસાહેબ કહે : ‘પણ મીર્સાજહેન મરખી સજ્જન બહેન એની મા સાથ અને એને પોતાની પાખમાં ગણે તો બધાં સારાં વાનાં થશે એ વિષે મને શંકા નથી. જે વિલાયત જેવા દેશમાં માવ અપરિચિત વાતાવરણમાં પદાર્થ છોડી રહી શકી તો આપણા દેશના જ વાતાવરણમાં એ છોડી શા માટે ન ગ્રહી શકે?’ મીર્સાજહેનની માથે નાનકડી મહેગતાજ ચાલી નીકળી, બન્ને ત્રીજા વર્ષના ઉતારુઓ તરીકે આવ્યા અને ૨૨મી નવેમ્બર ૧૯૩૪ને ફિવમે વર્ધા પહોંચ્યાં. રહો નાનો દીકરો અબ્દુલ અલી. આ બાળક કર્નલ બ્રાઉનની દેહગદુનની શાળામાં ભણ્યો હતો. એ

શાળા વિષે તો ખાનસાહેબને કશું કહેવાનું નહોતું. બીજો દીકરો આ જ શાળામાંથી મિનિયર કૅંસિજની પરીક્ષામાં પાસ થયો હતો. પણ હવે હાકરાઓને મિનિયર કૅંસિજની પરીક્ષામાં પમાર કરાવીને શું કરવું એ પ્રશ્ન સહેજે ખાનસાહેબને ધર્ષ પડ્યો. એ દીકરાને પણ તેમણે તાર કરી પોતે કાનપુર સ્વદેશી પ્રદર્શન ખોલવા ગયા હતા ત્યાં ખોલાવી લીધો અને વર્ધા સાથે લાવ્યા, અને તુરત જ જેલમાં જવાનો મમય આવ્યો. ત્યાર બંને નાનાં બાળકોને જમનાલાલજી અને શ્રીમતી જનકીબહેનને સોંપીને નિરતિ ખાનસાહેબ વિદાય થયા.

આમ પોતાનાં બાળકોને શ્રી. જમનાલાલજી અને શ્રીમતી જનકીબહેનને સોંપતાં, અથવા ગાંધીજીને સોંપતાં, તેમને લેશમાત્ર મંકેય ન થયો, બલકી નિરાંત ધર્ષ, કારણ ખાનસાહેબે તો ગાંધીજીને અને જમનાલાલજીને મગા ભાઈનું સ્થાન આપી દીધું છે. આ ભાવુભાવ વર્ધાના એમના જમનાલાલજીની માથેના સહવામથી દ્વિગુણિત થયો. વર્ધામાં એમની ગાંધીજી અને જમનાલાલજીની સાથેની વાતો ઘણીખરી રાજકીય કરતાં ધાર્મિક હતી, અને વાતો કરતાં વધારે એકબીજાના જીવનનું નિરીક્ષણ હતું. એ હોડા ભાવુભાવનાં મૂળ આ વસ્તુની અંદર રહેલાં છે. ખાનસાહેબ એકે નમાજ ન ચૂકે એ તો સૌ જાણતા હતા, પણ ચાર વાગ્યા પહેલાં બીજી જમનાલાલજીના ધરથી ચાલીને સવાર ચાર વાગ્યાની પ્રાતઃકાળની પ્રાર્થના માટે આશ્રમ આવતા ખાનસાહેબને ઘણું નહોતું જાણતું તે દિવસોમાં ગાંધીજી સવારે સાત વાગ્યે તુલસીગાયણમાંથી થોડો ભાગ અને "હરિને ભજતાં

બે ખુદાઈ ખિદમતગાર

હજી કોઈની લાજ જતી નથી જાણી રે” એ લજન ગવડાવતા. આ તુલસીગમાયણના પાંદ દરમ્યાન તેઓ રોજ હાજર થાય, અને લજનના મંગીતમાં એટલા તસ્લીન થાય કે આપણને આશ્રય થાય. જેલમાં જતા પહેલાં બે દિવસ અગાઉ પ્યારેલાલને કહે: “યહ લજન મુજે બડા પ્યારા લગતા હૈ. ઉમે ઉદુમે મુજે લિખ દો ઓર ઉમકા માની બી માથ સાથ લિખ દો.”

અમને કોઈને સ્વપ્નેય થોડો જ ખ્યાલ હતો કે બે દિવસમાં ખાનગાહેબ સગાના મહેમાન થવાના છે.

પાછા પોતાના ખરા ધરમાં

આમ શાંતિથી બન્ને ભાઈઓનો જીવનપ્રવાહ ચાલતો હતો અને બન્ને પોતાનો ભાવી કાર્યક્રમ ઘડી ગયા હતા ત્યાં ઓચિંત્ર નાના ભાઈને મરકાનું તેડું આવ્યું. હું અગાઉ કહી ગયો છું કે ભાગ્યે જ કોઈ સ્થાને ગાંધીજીને પૂછ્યા વિના ઐઓ જતા, અને ભાગ્યે જ જાહેર મહામાં ગાંધીજીને પૂછ્યા વિના ઐઓ કશું લાપણ કરતા. પણ કુબર્ધની મહામહાના અઠવાડિયામાં એમને કેટલાક ખ્રિસ્તી મિત્રોએ લલચાવ્યા. મૌને એમનું ઓળખાણ કરવાની હેતુ તો હોય જ, દિંદી ખ્રિસ્તી મિત્રો એમને પોતાના મંડળની એક નાનકડી મહામા લઈ ગયા અને ખુદાઈ ખિદમતગારોની પિઠાણ કરાવવાની એમને વિનંતિ કરી. ખાનમાહેએ મરલ ચિત્તે પોતાનું દિલ ફાલવ્યું. ઐ એમને ભારે મોંઘું પડ્યું.

મહામહાગાથી આવીને તો કાંઈક મંગીન ગચનાત્મક કાર્યમાં પડવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. આમઉલોગ મંડળના કાર્યવાહક મંડળના સભ્ય તરીકે એમને ચૂંટવામાં

બે ખુદાઈ ખિદમતગાર

આવ્યા હતા જ. બંગાળનાં ગામડાંઓના પ્રવાસ પછી એમનું મન ત્યાં જઈને કામ કરવાને લગ્યાયું હતું. ત્યાંનાં ગામડાંઓના મુમલમાનોની ગરીબી જોઈને એમનું દિલ ધ્રવાયું હતું, ખાદીથી તેમની મેવા રતી તેમણે પ્રત્યક્ષ જોઈ એટલે ગ્રામઉદ્યોગનો મંદેશ તેમની આગળ તરફ જવાનાં એમના મનોરથ હતા. હમી ડિમેંબરે તો બંગાળ જવાને માટે તેઓ નીકળવાના હતા, પણ ગ્રામઉદ્યોગ મંથના કાર્યવાહક મંડળની પહેલી બેઠક ૧૫મીએ હતી, ત્યાં સુધી રોકાઈ જવાના જમનાવાવજના આગ્રહને તેઓ વશ થયા. હમી ડિમેંબરે સાજો એમના બંગાળના કાર્યનો અમે વિચાર અને ચર્ચા કરતા હતા ત્યાં તો એમને પકડવાનું વોરંટ લઈને જિલ્લાનો પોલીસ સુપરિટેન્ડન્ટ આવ્યો. 'તમને તૈયાગ થતાં કેટલી વાગે લાગશે?' એમ પોલીસ વડાએ પૂછ્યું તેને આર્દ્ર મિપાર્શ્વે જવાબ આપ્યો. 'હું તૈયાગ જ છું.' પણ તેમને મિત્રોને અને બચ્ચાને મળવાનો મમય આપવામાં આવ્યો. એમને વળવતા માધીજી ભેળ્યા અને કહ્યું: 'ખાનમાદેજ, આ વેળા આપણે બચાવ કરવાનો છે, હો!' ખાનમાદેજને જગ આમર્ષ થયું. તેમણે વિનયપૂર્વક કહ્યું: '૧૯૧૯ મેં જો કંતે આપે હું વહી કરના મુર્કા પમેંદ પડંગા માંધીજીએ કહ્યું.' 'વહ તો મેં મમજના હું, લેકીન હસ વખત અનર હમ બહાર ગદ મકે તો જોવ નહીં જના હું' એટલે તુરંત જ ખાનમાદેજે જવાબ આપ્યો: 'જેસા આપ ફગમાયેંગે.' આ એમની વફાદારી. પણ હજી તો એ વફાદારીના બીજા અનેક નમૂના જોવાના મળવાના હતા.

પાછા પોતાના ખરા ધરમાં

નાના ભાઈની સાથે આટલા બધાં દિવસ સાથે રહ્યા બાદ જોલમાંથી નીકળી સો દિવસની છૂટ બોગવીને તેનાથી વિખૂટા પડવું મોટાં ભાઈને ખૂબ લાગ્યું. નાના ભાઈને પણ દુઃખ નહોતું એમ નહિ, પણ પોતાનાં છોકરાંઓ આગળ એ દુઃખ કેમ વ્યક્ત કરાય? છોકરાં તો બાપડાં જોધારા આંસુએ રોતાં હતાં. મહેરતાજને વિલાપતથી આવ્યે માંક એક માસ થયો હતો, વલીને દેહરાદુનથી આવ્યે થોડા દહાડા જ થયા હતા. જમનાલાલજીએ વલીને ખાન-સાહેબના પકડાવાની ખબર આપી કે એ બાપડો પૂછવા લાગ્યો : ‘પણ તમે અને મહાત્માજી છૂટા છો અને છતાં મારા બાપને શા સારુ પકડ્યા?’ જમનાલાલજીએ કહ્યું : ‘કારણ તારા પિતાએ મુળદર્માં રાજદ્રોહી લાવણ્ય ક્યું હતું એમ કહેવાય છે.’ પણ વલીને રોની ખબર કે રાજદ્રોહ શું કહેવાય, એટલે વલી મમજે એવી રીતે જમનાલાલજીએ એને રાજદ્રોહ સમજાવ્યો. એથી ન એના કે એની બહેનના જાનમાં વૃદ્ધિ થઈ, બન્ને છોકરાં પિતાને પકડે બરાબાં. પિતા એમને મીઠી મીઠી વાતો કરવા લાગ્યા. કલાકેક સુધી અમે એમને એકલા મૂક્યા. સૌએ સાથે બેસીને ખાધું, અને છોકરાં હસતાં રમતાં છૂટાં પડ્યાં. પિતાએ બન્નેને જમનાલાલજી અને જનકીબહેનને સોંપ્યાં અને બન્નેને બહાદુર થવાનું અને સંયમી જીવન ગાળવાનું કહીને પિતાએ વિદાય લીધી.

માત્ર એક દુઃખ એમને હતું ખરું. જતાં જતાં બોલ્યા : ‘‘મારે બંગાળના મુસલમાન ભાઈઓ પાસે જવું હતું. ત્યાં જઈને તેમની મધ્યમાં રહીને કામ કરવું હતું.

બે ખુદાઈ ખિદમતગાર

હવે તો એમની સેવા મેની જ થાય ? માન તગ્દથી એમની માફી માગજો ” ઘડીક થોભી વળી ગદગદ કંઠે બોલ્યા “અન્દરના લોકોને વિષે તો શું કદુ ? મને પકળો તેથી એ લોકો શુરમે ન થાય કે પાગલ ન બને બધુ રાતિથી મલન કરી લે અને ગયનાત્મક કાર્ય કરવા સાગી જાય એમલો માહામાદેના કબ્રિયા હોડીને એક ચતુ જોઈએ મને અફમોમ છે કે એ લોકોની વચ્ચે નઈને એમને સુધાન્વાની પણ મને તક ન મળી મરનાર આજે માન પ્રાતને ‘ખૂતી ઇનાકો’ કહે છે પણ એ અનપદ ચોકામા કેમવણી અને મમાજસુધાગની પણ અમને તક નથી આપી તો પડી અમાગે મો વાક ? ”

પણ આ દુખ પણ કાશિફ હતુ કુમઈને માગે નીકળવાને તૈયાર થયા અને ચોનીમના દમજમા ગયા એટલે તો આ દુખની છાયા પણ નહી નહિ હતી જમના લાનગ અને જાનખીદેવીને જતા જતા તેમણે કહ્યુ ‘જો ખુદાને આહા મો ક્રિયા જિંતના રોજ બહાન ગખના થા ઉતના રોજ બહાન ગખના અમ ઉમમે પમદ હું કિ મૈ અન્દ જા કે ખિદમત કુ ને ઉંડસે પનદ હે વદ મુએ પગદ હું’

આટલુ કહીને ખાનમાહુએ પોનાના સાચા ધન્ને માગે વિગાય લીધી અમદુલ ગનીખાનને બીજે દિવસે પિનાના પકડાવાની ખમર આપના આધીજીએ લખ્યુ ‘અફમોમ કરીશ મ તાગ પિતા તો આપણુ મૌતુ જે આજે માયુ’ ધગ ત્યા ગયા છે’

અસાધારણ વફાદારી

મુબરકના હિંદી ખ્રિસ્તીઓ આગળ આપેલા ભાવણ વિષે એમના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું એમણે જોલમાંથી નીકળ્યા પછી પ્રવાસ તો મણુ ચાગ પ્રાતમાં જ્યો દતો — મધ્ય પ્રાત, મધુક્ત પ્રાત, જગાળ અને મુબરક — અને ભાવણો પણ સ્થળે સ્થળે આપ્યા હતા. એ બધા ભાવણો તો નિદોષ હોવા નંઈએ. તરણ મુબરક મિવાય ખીજ પ્રાતની મરકાગે એમની મામે કમા પમવા નહોતા લીધા. મુબરકમાં પણ મદામભામાં કે ખીજે કોઈ સ્થાને કરેલા ભાવણને માટે ખાનસાહેબને અદાવતમાં નહોતા ડાખા હવામાં આવ્યા એ ભાવણ તો ભાવખના ઉપર આવેલા એક નાનકડા ખ્રિસ્તી મંડળ આગળ કરવામાં આવ્યું હતું, એમાં માંડ પાચમે ભાણુઓની હાજરી હશે પણ એ મંજોગોને ખ્યાનમાં લેવાની મરકાગે જરૂર ન લાગી. મરકાગે તો ચાતુ કામદારની કસોટીએ એ ભાવણને ચલાવ્યું અને ખાનસાહેબ ઉપર કેમ ચલાવ્યો.

જે ખુદાઈ ખિદમતગાર

ખાનસાહેબનો વકીનોએ બચાવ કરવો એવી સલાહ તો ગાંધીજીએ આપી હતી જ. ખાનસાહેબને માટે કોણ ઊંચા રહેવા તૈયાર ન થાય? બુલ્લાભાઈ દેસાઈ અને ઠગૈયાલાલ મુનશી જેવાં ઓડવોકેટ અને હિટ્લરભાઈ અને પકવામા જેવા મોલિમિટર હાજર રવા, પણ ગાંધીજીની એ પણ મસાહ હતી કે ભાવણ જે મગદાગના રાજકોહના કાયદામા આવતું હોય તો કરો જયાવ ન કંઠતા ખાનસાહેબે માત્ર એક નિવેદન જ રજૂ કરવું અને અવિનયભંગની લડત બંધ હોઈ જનાં, અને અવિનયભંગ કરવાની અનિચ્છા હોનાં, અળણપણે પણ કાયદાનો ભંગ કરી જેલ જવાનું પહોંરવા માટે ખાનસાહેબે ફિલ્મીરી ફર્જાવવી, કુંજભાઈ ગયા પછી ખાનસાહેબે મગદાને પાણુ જખાવ્યું કે વકીનો મારો જયાવ કરે છે એથી મારું કાળજી કપાય છે. સંદારે એમને મમજાવ્યા ભાવણની નકલ મળી એટલે મગદા, બુલાભાઈ, મુનશી વગેરેની મવાદથી ભાઈ મંગલદાસ પકવામા અને ભાઈ મયુરાદામ ત્રીકમજી વર્ધા આવ્યા અને ગાંધીજીને જખાવ્યું કે ભાવણ રાજકોહની કલમમાં તો આણી ચકાય એવું છે. ગાંધીજીએ તરત જ ખાનસાહેબને માટે નિવેદન લખ્યું અને ખાનસાહેબને કાગળ લખી આપ્યો આ વસ્તુ ભાગ્યે જ કેટલાક મિત્રો સિવાય બીજા જાણે છે પણ ખાનસાહેબની અજાણ્યી ભરેલી વફાદારીના નમૂના તરીકે જેવી રીતે બની તેવી જ રીતે આપવી જરૂરી ની ■ આ રહ્યો ગાંધીજીએ ખાનસાહેબને લખેલો કાગળ :

“તમારું ભાવણ હું વાંચી ગયો. આટલું લાજું ભાવણ તમે ક્યું હરો એવી કલ્પના નહોતી. એમા બેસક કેટલાક ફકરા એવા

અસાધારણ વફાદારી

છે કે જેમની હકીકત સાચી હતા જે રાજદ્રોહમાં ગળુઈ ભય. બાપલુનો હેવાલ પૂરો અથવા સાચો નથી એ વાતથી મુખ્ય વસ્તુને બાધ આવતો નથી, એ બધું વિચારીને મેં તમારે માટે નિવેદન થકી કાઢ્યું છે ખુદાઈ ખિદમતગાર તરીકે આજ કાંઈક નિવેદન તમારે રબૂ કરવું જોઈએ રાજદ્રોહના સખ્દો, બનેને અબલપણે, ઉચ્ચારવા માટે દિલ્લીની વાક્ય મેં મૂક્યું છે આપણી મહા-સત્તાની નીતિ આજે જેલ વહોરવાની નથી એટલે આ વાક્યની આવશ્યકતા છે એટલે જો મને જેમ લાગે છે તેમ તમને પણ આ બાબતમાં લાગે તો એ દિલ્લીની વાક્ય જેમનું તેમ રહેવા દેજો પણ જો તમને એમ કરવું સત્યથી બિવકુ લાગે તો તમારે એ વાક્ય કાઢી નાખવું નિવેદન જો તમને યોગ્ય લાગે તો જ નરવાવું છે, નહિ તો નહિ એ એટલા માટે જ ક્યું છે કે આપણે સાચા રહીએ અને સાચા દેખાઈએ”

આ રહ્યું ઉપગના ઢાંગમાં જણાવેલું નિવેદન

મારા ઉપરનું વહોમતનામું મેં વાંચ્યું છે અને એની સાથે જોડેલો મારા ઉડું બાપલુનો તરબૂનો પણ વાંચ્યો છે એ તરબૂનો એકંદરે જોતાં તેમાં સારી પેઠે સુધારાને અવકાશ છે, હતા મારા બાપલુમાં કહેલા મુખ્ય વચનો સાચા છે એમ હું કમલ કરું છું આ વચનો ફોજદારી કાયદાની રાજદ્રોહની કલમમાં આવી શકે એવા છે એમ મારા વકીલ મિત્રોની સલાહ પડે છે હું વફાદાર મહાસત્તાવાદી છું અને મહાસત્તાની હાલ ન પકડાવાની અને જેવમાં ન જવાની નીતિને સ્વીકારું છું, એટલે રાજદ્રોહી વચનો ઉચ્ચારવાનો મારો ઇરાદો તો હોઈ જ ન શકે એટલે સરકારની દૃષ્ટિએ વાધા બરેલા વચનો મારાથી બોલાઈ ગયા એ માટે હું દિલ્લીર છું સાથે સાથે મારે જણાવવું જોઈએ કે જે ખ્રિસ્તી મિત્રોએ મને તેમની આગળ બાપલું કરવા બોલાવ્યો હતો તેમની ઇચ્છાથી ખુદાઈ ખિદમતગારની હિલચાલનું મેં વર્ણન આપ્યું તેમાં એ

બે ખુદાઈ ખિદમતગાર

હિલચાલ વિષે સાચી હકીકત રજૂ કરવાની મારી ફરજ હતી અને તે અદા કરવા ઉપરાંત મેં કશું કર્યું નથી. મારે હોઈની લાગણી દુખાવવાનો છાદો હતો જ નહિ, એ તો એ બાધાનુગા મેં મારી સાળાના અંગેજી હોદાસ્તરની કહેલી રત્નિ ઉપરથી કદાચ અનુમાન થઈ શકે એમ છે. માત્ર આજુ બાજુ વાચવાથી, મને આશા છે કે, કોઈને શંકા ન રહેશે કે મારો હાથે સરકારની સામે ઉદ્દામવનામુ ઘડવાના કરતા ખુદાઈ ખિદમતગારોની હિલચાલની નિર્ભયતા ઉપર જ માર મૂકવાનો હતો.

ખાનમાહેમને કહેવામાં આવ્યું કે તેમને માટે, નિવેદન ગાંધીજીએ વડીને ગોકલ્યુ છે અને તેમને માટે કાગળ પણ આપ્યો છે. એટલે ખાનમાહેમ તો ખુશ ખુશ થઈ ગયા, એમના મનનો ભાર હવે ઓછો થઈ ગયો, નિવેદન ઉપર તુરત જ નહીં કરી એમને કહેવામાં આવ્યું : 'ખાનમાહેમ ! વાંચી તો જાઓ. માથેનો કાગળ પણ વાંચો અને તમને એ નિવેદન જગમગ વાગે તો જ એ નિવેદન કરો એમ ગાંધીજીએ ખાન કહાવ્યું છે.' ખાનમાહેમે કહ્યું 'ગાંધીજીને જે થોડું જાણ્યું હશે તે જ જાણ્યું હશે ના ?' આમ કહીને કાગળ વાંચી ગયા, નિવેદન વાંચી ગયા, અને બોલ્યા : 'મિલકુલ દીક દૈ.' એને આશ્ચર્ય થયું. આ અજાણ વધારાની જોઈને મૌ દિંમૂર બન્યા.

પણ મોટીની ઉપર ન એ નિવેદનની રુમર થઈ, ન ખાનમાહેમની સમ્મતાઈની કરી અમર શર્જ મોટે તો મેટલાક આયોપપાત્ર વચનો વીણી કાઢ્યાં, નિવેદનની ફેકરી કરી અને ખાનમાહેમને કાયદા પ્રમાણે પોનાનાથી વધારેમા વધારે સર્જી શકે એટલી મગ્ન કરી છતાં આ દુખદ ઘટનામાથી

અસાધારણ વદાદારી

પણ નજાનને અન્યાયદનો નવો પાઠ મળે, વદાદારીનું નવું
દર્જન થયું.

આજે તો ખાનમાદેગ એ વર્ષની ડેહની નવન ભાગે
જે. એમના ભાવણનું પૃથક્કરણ કરવાની આજે આવશ્યકતા
નથી ખુદાઈ ખિદમતગારની દિલચાલ વિશે ખાનમાદેગને
ખોતવાનું કહેવું અને પડી મગકાગના કામદાનો વિચાર
કરીને તેઓ એકે એવી આગા મધરી એ વ્યર્થ જે.
એમને જે મહન કર્યું, એમના પ્રતે જે મહન કર્યું તેનું
વર્ણન એમને દોરેથી નીકળ્યા વિના ને જ નહિ એમા
પણ આખું ભાવણ મર્જિ વાંચે તો તેને જાણ્યા વિના
નહિ એ કે પદાભોએ જે મહન કર્યું હ ન કોવાનો ઉદ્દેશ
હતો, મગકાગની નિંદા કરવાનો ઉદ્દેશ નહોતો પણ નાજ
ગાહનો કામદો અત્યવગીની ન્હા નથી કરતા મગકાગ શ
થ કર્યું જે એ તો એમને અન્ય કશું પણ ખુદાઈ
ખિદમતગારનો ધર્મ પણ એમ । મન્મ રીત વાગુવ્યો
એક એ દરેક અદો આપીશ

“ દરેક ખુદાઈ ખિદમતગારને એના મોગદ લેતા પડે
જે જે , ખિદમતી, હિંદુ પાગી, ગીખ, વર્તમન, દેવચ,
અગ્રેજ સૌને હંધરના મતાન માનીશ અને એ મૌની
ખિદમત કરીશ એ દિલચાલ મગદદની નથી પણ
વિશ્વની છે, મગદદીઓ જ ભાઈઓ નથી પણ વિશ્વ આખું
હૃદય છે એમ માનનારી છે અમે એની નેગવણી ગર
કરીએ છીએ તમારે પડેલો પાઠ એ શીખવીએ છીએ કે
તમારે મધાય આનિમનો મુકામતો કરવાનો છે, અને

નથી. રેવંગઃ વિગ્રમ (એમના મિશનરી મિલકત)ની સ્થિતિ
કન્નાં તો તેઓ કદી યાદના નથી. એવા એક ગાઆ,
નસ, ખુદાના જંદા આજે જેલમાં પડ્યા છે.

જેવથી કાગળો લખે છે તેમાં પણ આ ન વાત લખે
છે : “ ‘ખુદાઈ ખિદમતમાં’ વિશે કહેવાનું મને કહે તો
માઝી હકીકત મિવાય હું બીજું શું કહી શકું ? ” માળખમતી
‘જેલમાં’ એમની તળિયત આગી ગઈ હતી ન હતી. એમને
પંક્તિય કે મરદમની જેલમાં જઈવવાને માટે હાન્ડેકટર
જનરલે બક્ષામખુ કરી હતી, ગાંધીજીએ પણ લખ્યું હતું,
પણ બન્ને વાતની મરકાએ ના પાડી. આને ઉદ્દેશીને
ખાનમાહેજ ગાંધીજીને વખે છે “ આપજી ખિદમતમે મેરી
મહ અરુજ હૈ કિ આપ મેરે હકમે નઈ કિર ન કરે. મૈ
ખુદાકા એક નાઝીઝ જમ હ અમર ઉમને મેરી વજહ
મે અપની મખયુકત કી ફલ ખિદમત લેતી હૈ તો ઉમકે
લિયે મુકે ન હુગત એમા મદાતમા, હકીકત મહ હૈ કિ
મુઝમે જહુનરી કમલેગિયા, જિમંત જહાર મૈ મહેમુન
હગતા થા, લેકિન ઉમકી વરદાતન મજબૂરીમે કરના થા,
અબ મૈ હેમ રહા હૈ કિ મહા જેલ મે આહગતા આહતા
અમદાત હો ગઈ હૈ. મેમ જદન કમલેગ હો રહા હૈ
લેકિન મેરી રહાની તાકત જદ ગઈ હૈ ”

* અરબી શબ્દ ‘મહક’ એટલે દુનિયા, ખાસિક એટલે પેદા
કરનાર; મખયુક એટલે ખાસિક ખુદાએ પેદા કરેલી સૃષ્ટિ.

અ રહાની તાકત : આત્મિક શક્તિ, મનોબળ.

મોકલે છે. “મહેન્દ્રનાથ દેવગી મે દે યા દામ્બરમાટે ન કે માથ નરદદ ને ચલી ગઈ દે? મે ઉચ્ચે આદા ગિદગી ઓર માદા લેમામ મેં ચાદના હું, ગની મુન્તકિય? મિતલ નર્દી, ખાલે બહુન, ઓર અમલ કમ કમ્ના દે. ઉચ્ચી દે કિ આપડી તલ-તલર મેં કમિયાદતે લેા જાય.”

છેલ્લના ફકરામાં પાંડો ગાંધીજી પ્રત્યેનો નિર્ધારિત પ્રેમ નીતરે છે. “મદાત્માજી, મુઝે અપની દુવા મેં પાદ ગમેં કિ ખુદાયદ તાયા મુઝે મજદૂઝ ઓર કમિતક નાલ” દે ઓર હમિ લાયક જના કે કિ ઉમમી મખયુક બી ખિદમત કરે મકું.”

ગયા મે મહિનાની છત્રી તારીખે મન્દાર અને ગાંધીજી તેમને જોયમા મળી આવ્યા ત્યાં પડી મન્દારને મેં ખાન-માદેગની ખમર પડી મન્દારે એક વાત્ચમા બધી ખમર આપી દીધી “માપુ પ્રત્યની ચક્રાદારીમા ખાનમાટે મને ચડે એવો હું તો મજને જાણુના નથી.”

આ પુનઃક હપાવા જાય છે ન જ દિવસે હું એ ફકરી અને અપિના ઈર્ગન મામગમતી જોલમા કરી આવ્યો. એક કયાક મેં એમની માથે વાતો કરી, પણ એમને ગજકાનતી કે એવી બીજી વાતાનો ઇમારો પણ નહોતો કરવો એમણે તો ખાતાના માળન માં ગીન મચમી અને ત્યાગી શાય એની જ વાતો કરી અને છટા પડના એટલુ જ માગ્યુ : ‘મદાત્માજી મેં કદિએ કિ અપની બદગી મેં મુઝે

૧. સિંચર. ૨. દરકાર, કાળજી. ૩. સુધરી જાય. ૪. પેશ.
૫. રહતા ૬ ૧૦-૮-૩૫